

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIM MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	32
'AHO	Pulelulu, 26 'Okatopa 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisita Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Samuela 'Akilisi P hiva

Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. 'Aisake Valu Eke

Dr. P hiva Tu'i'onetoa

T vita Lavemaau

Sione Vuna Fa'otusia

S misi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Semisi Lafu Kioa Sika

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongoni Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongoni Niua

Vakat

M teni Tapueluelu

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

Sosefo Fe'aomoeata

FALE ALEA 'O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 32/2016
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho Pulelulu 26 ‘Okatopa, 2016
10.00am.*

HOKOHOKO ‘O E NGAUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou‘eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 <u>LAO FAKAANGAANGA:</u>
		4.1.1 Fika 13/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Va mo e Kakai 2016
		4.1.2 Fika 14/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Fakafepaki‘i ‘o e Ta‘efaitotonu 2016
		4.1.3 Fika 15/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 4) ki he Ngaue Fakapule‘anga 2016
		4.1.4 Fika 16/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Fetu‘utaki 2016
		4.1.5 Fika 17/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisoni Fetu‘utaki 2016
		4.1.6 Fika 18/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi ‘UHINGA‘I LEA 2016

	<p>4.2 Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Lao Fika 5/2016: Ngaahi Fakatonutonu 'oku fokotu'u ke fakahoko ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.</p>
	<p>4.3 Lipooti Fika 6/2016 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 9/2016 – Uafu ki he Kau Toutai)</p> <p>4.4 Lipooti Fika 7/2016 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (Fekau'aki mo e: (1) Tohi Tangi Fika 7/2016 – Pangike Pule 'a Tonga; (2) Tohi Tangi Fika 11/2016 – Hiki 'o e totongi tute 'o e 'aisikilimi)</p>
	<p>4.5 Feme'a'aki 'i he Ngaahi Kaveinga Fekau'aki mo e Sipoti 2019</p>
	<p>4.6 Tali mei he Pule'anga ki he Ngaahi 'Asenita Ngaue na'e tuku mei he Fale Alea ki he Pule'anga 'i he 2015</p>
	<p>4.7 <u>Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea:</u></p> <p>4.7.1 Vahenga Fili Vava'u 15</p> <p>4.7.2 Vahenga Fili Ha'apai 13</p> <p>4.7.3 Vahenga Fili Vava'u 16</p> <p>4.7.4 Vahenga Fili Ha'apai 12</p>
	<p>4.8 Lipooti Folau Fekau'aki mo e Pule 'a e Lao mo e Ngaahi Totonu 'a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.</p>
	<p>4.9 <u>Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1 – 27/2016</u></p> <p>Fika 1/2016: Ke faka'ataa mai 'a e ngaahi me'angaue ngaahi Hala Pule'anga 'a e Pule'anga ki he Kosilio Fakavahenga Vava'u 16 ke faka'aonga'i ki hono teke, tanu mo valita 'o e ngaahi Hala Pule'anga kae tomu'a fakalelei'i 'a e me'angaue 'e he Pule'anga pea toki tuku mai.</p> <p>Fika 2/2016: Ke vahe'i ha pa'anga makehe 'e 8 miliona mei he patiseti 2016/2017 ke no mei ai 'a e kau ngoue vanila mo e kau ngoue to kava Tonga 'i he Vahefonua 'Eua mo e Vahefonua Vava'u pe.</p> <p>Fika 3/2016: Ke vahe'i ha sea makehe 'e 2 'i Fale Alea ma'ae Hou'eiki Fafine.</p> <p>Fika 4/2016: Ke monomono 'a e founga ngaue ki he 13 miliona na'e faka'at 'e he Pule'anga ke no mei ai 'a e kau ngoue mo e ngaahi sekitoa fakatupu koloa.</p>

	<p>Fika 5/2016: Ke fakalahi ‘a e patiseti ‘o e 2016/2017 ke feau ‘a e fiema‘u vivili ‘a e Vahenga 16 ki he vai.</p> <p>Fika 6/2016: Ke tokoni mai ‘a e Pule‘anga ke fokotu‘u ha founa no fo‘ou ke solova‘aki ‘a e palopalema ‘o e totongi tupu ma‘olunga ‘a e kautaha SPBD.</p> <p>Fika 7/2016: Kole ha tokoni \$117,400 ke kumi‘aki ‘a e misini kosi teke, tulekit kosi mo e ngaahi misini kini ke ngaue‘aki ‘e he ngaahi kolo ‘e 12 ‘i Vava‘u 16.</p> <p>Fika 8/2016: Ke fakapa‘anga ‘e he Pule‘anga pe te nau kole ha \$85,000 Ke kumi‘aki ha loli toni ‘e 3 hiko veve mo ha kapa veve ‘e 650 ke ngaue‘aki ‘e he ngaahi kolo ‘e 12 ‘i Vava‘u 16.</p> <p>Fika 9/2016: Ke vahe‘i ha ‘inasi pau ‘o Vava‘u 16 ‘i he ngaahi sikolasipi ako ‘a e Pule‘anga.</p> <p>Fika 10/2016: Ke fakalelei‘i ‘a e Lao Tapaka mo e ngaahi holo fakasiasi ‘oku a‘utaki ki ai ‘a e ngaahi fakataputapui ‘a e Lao.</p> <p>Fika 11/2016: Ke fokotu‘u ‘a e ngaahi maama hala ‘i Vava‘u 16.</p> <p>Fika 12/2016: Ke hiki hake ‘a e vahenga ‘o e kau toulekeleka mei he \$65 ki he \$100 pea holoki hifo ‘a e ta‘u motu‘a mei he 70 ki he 65.</p> <p>Fika 13/2016: Fakakau atu ha ngaahi fe‘auhi sipoti ki he Vahefonua ‘Out Motu he sipoti 2019.</p> <p>Fika 14/2016: Fa‘u ha lao makehe ki he fanau ‘i lalo he ta‘u 16.</p> <p>Fika 15/2016: Ke fakakau ‘a e ako ngaue (work experience) ‘i he silapa ako ‘a e Form 5 mo e Form 6.</p> <p>Fika 16/2016: Ke fakaloloto ‘a e afu Si‘i ‘i Vava‘u.</p> <p>Fika 17/2016: Ke faka‘at fakalao ke hu mai ‘a e ngaahi mahafu ki he ngaahi me‘afana.</p> <p>Fika 18/2016: Ke fa‘u ha lao ki hono langa ‘o e ngaahi Fale Afaa (standard building).</p> <p>Fika 19/2016: Ke ‘i ai ha femahino‘aki ‘a e Pule‘anga Tonga mo Tu‘apule‘anga ke faka‘at ‘a e kakai Tonga ke nau hu ta‘evisa ki Nu‘usila, ‘Aositelelia mo ‘Amelika.</p>
--	--

		<p>Fika 20/2016: Ke fa‘u ha lao ki hono mapule‘i mo tokangaekina ‘a e kau penipeni he ve‘ehala.</p> <p>Fika 21/2016: Fa‘u ha lao fakatonutonu ki he founga mo e taimi ‘oku ‘at ai ki he ngaahi saliate mamafa he hala pule‘anga.</p> <p>Fika 22/2016: Ke fai ha vakai ki he Lao ‘a e Poate Vai ‘a Tonga.</p> <p>Fika 23/2016: Ke Liliu e anga hono fili ha Memipa Poate ki he ngaahi Poate ‘a e Pule‘anga.</p> <p>Fika 24/2016: Ke fokotu‘u ha tau‘anga pasi ‘i Neiafu ke tali ai e f nau mo e kakai.</p> <p>Fika 25/2016: Ke langa ha fale talitali‘anga kakai ‘i he lalo ‘ovava Maketi ‘Utukalongalu.</p> <p>Fika 26/2016: Fa‘u ha lao ke fakapalanisi ‘a e founga ‘oku fakalele ai ‘a e ngaahi kautaha vakapuna fakalotofonua.</p> <p>Fika 27/2016: Ke langa ha uafu tau‘anga vakameili ‘i Mui-Talau, Neiafu.</p>
		<p>4.10 <u>NGAAHI NGAUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA</u></p> <p>4.10.1 Fekau‘aki mo e Memipa ‘o e Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao</p> <p>4.10.2 Lipooti Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea Fika 5/2016: Fekau‘aki mo e Fokotu‘u Faka-Fale Alea Fika 28/2016 mo e Tohi Tangi Fika 6/2016 – ‘oku fekau‘aki mo e Lipooti ‘a e Kautaha kuo Lesisita ‘a e Kau Ngaue Faka-Faha‘i Ta‘u ‘a Tonga ‘i ‘Aositelelia.</p> <p>4.10.3 Lipooti Komiti Tu‘uma‘u ki he Pa‘anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa‘anga ‘a e Pule‘anga Fika 4/2016: ‘Atita‘i Tau‘ataina ‘a e ‘Ofisi ‘Atita Seniale ki he ta‘u ngata ki he 30 ‘o Sune 2014 mo e 30 Sune 2015.</p>
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	10
Lotu	10
Ui ‘a e Fale	10
Poaki.....	10
Me’a e ‘Eiki Sea.....	10
Fokotu’u ‘ave Lao ‘Omipatimeni & Lao Fakaangaanga fika 16/;2016 ki he K miti Lao.....	11
Tokanga ki he t mai vaka <i>Air NZ</i> he ‘aho S pate.....	12
Tokanga ki he ‘uhinga ne tukuange ai <i>Fiji Airway</i> ke folau	13
Tokanga ki he vaka na’e haea mai Pule’anga ‘o lele ki Ha’apai mo Vava’u	13
Tali fekau’aki mo e to e lele fakapisinisi vaka haea Pule’anga ki ‘Eua	14
Tokanga ke tuku vaka ‘Eua ke faifatongia ma’a hono kakai	14
Tokanga ke fakakaukaua Pule’anga ha vakapuna ma’a e fonua.....	15
‘Omi vaka haea Pule’anga faingamalie fakapisinisi kei vakai ki ai Poate	18
‘Ikai taau e vaka haea Pule’anga ke folau he taimi kovi ai e tahi	19
Kole Pule’anga tuku fakalele vaka haea ki he Poate nau lolotonga fakalele ke sio ki ai	19
Fokotu’u ke mohetolo atu ki he ta’u kaha’u e tukupau’i ‘o e ‘aisikilimi	21
Tokanga ki he fe’au’auhi ‘aisikilimi mei muli mo e ngaahi ‘i Tonga ni	22
Tokanga ki he ‘asenita ng ue ‘a e Fale koe’uhi ko e ngaahi fatongia kehe Pule’anga	23
Me’a ‘a e Sea.....	24
Tokanga ki he ongo mamafa e lea ki he tokotaha ‘Omipatimeni.....	25
Fokotu’u ke to’o mai kupu 2 (a) ki he kupu 5	27
Fakama’ala’ala he ‘uhinga kupu 5 & kupu 6	27
Tali e t naki ki e kupu 5(3)	30
Fokotu’u ke fakamahino ko e mo’ua he Fakamaau’anga	30
Fokotu’u ke tali ‘a e ngaahi kupu kotoa.....	33
Tokanga ki he tau’at ina e Fale Alea ki he fokotu’u v henga	33
‘UHINGA hono ‘ave mafai ki he vaheng aki he Ma’u Mafai V henga	34
Fatongia Ma’u Mafai V henga ke fokotu’u mai v henga ka ‘oku aofangatuku pe Fale Alea .	34
Fokotu’u ke liliu kupu 9(b) ki he’ene ‘Afio pe Tama Tu’i ke ‘oua toutou liliu	35
Fokotu’u ke fakapaasi kotoa fo’i Lao Fakaangaanga ‘e 3	35
P loti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 13/2016 & ngaahi fakatonutonu	36

Lao Fakaangaanga Fika 14, 2016.....	37
Poupou ke tali ‘a e fanga ki’i fakatonutonu iiki p & tali ‘a e Lao fika 13.....	37
T naki ki he kupu <i>d</i> si’i.....	38
Fiema’u fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 14 kupu 4.....	39
Tokanga ki he sino ‘oku ne fokotu’utu’u vahenga Komisiona mo ‘ene kau ng ue.....	40
‘Alu mafai ki he ‘Omipatimeni ke fili ‘ene kau ng ue & founa ng ue.....	40
Fale Alea ‘oku kakato ai ‘a e fonua.....	40
Tokanga ki he mafai vaha’a e Fakamaau mo e Komisiona.....	41
Fakama’ala’ala he kongia e Lao fekau’aki mo e kongia ki he Fakamaau’anga.....	41
Faingamalie ki ha taha ke ‘eke’i ‘ene totonu he Fakamaau’anga.....	42
Tokanga ki he mafai Komisiona ke puke koloa.....	42
Tokanga ki hano fakataha’i ongo fo’i Lao pea to e lahi ange mafai ma’u Komisiona.....	43
Malava pe Komisoni <i>Ombudsman</i> ‘o to e Komisiona ke Tau’i Faihala.....	43
Fatongia pe Komisoni ko e fakatotolo’i e tukuaki’i ‘o e ng ue faihala.....	43
Tokanga ki he ng ue ‘a e ‘Omipatimeni ki ha tukuaki’i fakataautaha.....	44
Kupu 10 lao lolotonga ‘i ai mafai Komisiona ke fakatotolo’i ‘iate ia p ha ng ue faihala.....	45
P loti’i tali Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Fakafepaki’i Faihala & ngaahi fakatonutonu.....	46
Lao Fakaangaanga Fika 15/2016.....	46
Fakakakato p fiema’u ‘a e Lao.....	46
P loti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 15/2016.....	47
Lao Fakaangaanga Fika 16/2016.....	48
Fehu’ia ha uesia e ngaahi alepau mo muli he ngaahi fakatonutonu ko eni.....	48
Fokotu’u ke tali Lao Fakaangaanga fika 16, 17 & 18.....	49
P loti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 16, 17, 18/2016.....	49
Fakam l ’ia e kafataha e Hou’eiki mo e Pule’anga lava fakapaasi Lao Tau’i Faihala.....	50
L pooti Fika 6/2016 K miti Tu’uma’u Ngaahi Totonu Fale Alea.....	51
Fakama’ala’ala he taumu’a mo e ‘uhinga Tohi Tangi ki he Uafu Toutai.....	51
Tali Pule’anga ki he ngaue kuo fai fekau’aki mo e tohi tangi uafu kau toutai.....	53
Fatongia e K miti Ng ue ke sio ki he ‘isiu e tohi tangi.....	53
Tali ki he ngaahi hoha’a he Tohi Tangi fekau’aki mo e uafu toutai.....	53
Tali Pule’anga ki he kongia pau na’e fakataumu’a ki he uafu toutai.....	54
Tali Pule’anga fekau’aki mo e fiema’u ke fakafoki he vave taha silipa toho vaka.....	54

Faka'ikai'i tukuaki'i hangehange 'ikai tokanga Poate & Pule'anga ki he tohi tangi	54
Kole fai Fale Alea ng ue fakavavevave ki he kau Tohi Tangi Kau Toutai	55
Tokanga ki he ngaahi p ke 'ave 'o tu'u he mu'a uafu	57
Kau 'ikai ha uafu toutai he palopalema lahi ki he langa fakalalakalaka e toutai	57
Faka'amu ke 'i ai ha uafu makehe ki he toutai	58
Fakangatangata pe mafai Kapineti 'o fakatatau ki he Lao	59
Fehangahangai p seti 100 fale ne toki langa 'i uafu mo e Lao ki he Uafu Toutai	59
Natula 'o kinautolu 'oku fai 'a e me'a ko e toutai	59
Palopalema fehingahangai mo e kau toutai he ngaahi langa <i>Port Authority</i>	60
Taukave Palemia 'ikai ko ha palopalema p Kapineti e me'a fekau'aki mo e uafu toutai	61
Fokotu'u ke maaui mai ki Fepueli 'omi ha lao ke solova palopalema kau toutai	61
Poupou tuku ki he Pule'anga ke solova 'isiu he uafu toutai pea l pooti mai 'i Fepueli	63
Kole Pule'anga tukuange ke fai alea mo e ngaahi hoa ngaue ki ha uafu toutai	64
Polokalama e Potung ue Toutai ke lahi me'atokoni ki he mo'uilelei e kakai	66
Kelesi.....	67
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	68

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu 26 'Okatopa, 2016

Taimi: 1010-1020 Pongipongi

Satini Le'o: Me'a mai Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Tu'ivakan*)

'Eiki Sea: K taki Kalake 'o fai mai e lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(*Ne hua mai leva 'a e Lotu 'a e 'Eiki' pea kau fakataha ki ai 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea*)

'Eiki Sea: M 1 . K taki Kalake 'o fai mai 'etau tali ui.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga N pele 'Ene 'Afió, kae 'uma', 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke fakahoko hono ui 'o e Falé, ki he 'aho ní, ko e 'Aho Pulelulu 26 'o 'Okatopa, 2016.

Kalake T pile: 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia 'o e tali ui e Falé ki he pongipongi ní....

<008>

Taimi: 1020-1030

Poaki

Kalake T pile: Ko e 'Eiki M mipa p 'e ua 'oku 'ikai ke tali mai e ui, 'a ia ko e 'Eiki N pele Fusitu'a 'oku poaki mai pea mo S miu Kuita Vaipulu 'oku 'i ai mo 'ene poaki. M 1 'Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: M 1 . Tapu mo e 'Afió 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifi , *King* Tupou VI kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u. Fakatapu foki ki he Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma' 'a e Fale 'o Ha'amohefo. Fakatapu atu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Tokoni Pal mia mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kapineti. Fakatapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e Fonua kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki m 1 'aupito e kei fakakoloa 'a langi 'o tau a'usia e pongipongi ko eni. Pea 'oku ... Ko 'etau 'as nita p ena pea 'oku toe p foki 'etau ... 'apongipongi koe'uh ko e h p e me'a 'e lava he 'aho ni mo 'apongipongi ka tau toki toloi ai p ki he ta'u fo'ou. 'I he'ene peh he 'ikai ke tau toe l loa kae kole p ki he Sea 'o e K miti Kakato ke ta u K miti Kakato.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea: 'Io me'a mai.

Lord Nuku: Ki'i fakahoha'a atu p .

'Eiki Sea: 'Eiki N pele 'Eua.

Fokotu'u 'ave Lao 'Ompatimeni & Lao Fakaangaanga fika 16/2016 ki he K miti Lao

Lord Nuku: Tapu mo e 'Eiki Sea kae 'uma' e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea. 'Eiki Sea ko e fakahoha'a atu p koe'uh ko e 'as nita ko 'o e 'aho ni ka koe'uh na'e ki'i vakai e motu'a ni ki he lao 'anep ki he Lao ko eni ko ko 'Ompatimeni pea mo e Lao 'a eni ko Fika 16 'a ia 'oku 'as nita mai ki he 'aho ni 'a e 13, 14 'a eni ko ki he Ng ue faka-Pule'anga 15. Ko e fakakaukau p 'a e motu'a ni 'Eiki Sea p 'e lava mu'a ke ki'i tuku atu ki he K miti Lao he koe'uh ko e fo'i lao 'e tolu, ko e fo'i lao 'e tolu ko eni 'oku nau taumu'a p ki he me'a p 'e taha. Kapau 'e ki'i tuku p ki ai he ho'at ke lava mu'a koe'uh kae ... Kuo fai e tui ia ki he lao ka koe'uh ko e anga ko 'ene tu'u, ko e ongo fo'i lao ko pea 'oku 'alu p ki he sino 'e taha. Ko e Lao ko eni ko Fika 15 ko e fakatonutonu p ke h e 'Ompatimeni pea mo e V Faitotonu ko p ko e h ko eni e me'a ki he he ko e anga ko e sio 'a e motu'a ni hang 'oku nau ki'i taka fepakipaki 'Eiki Minisit ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit Lao.

Lord Nuku: Pau 'e tuku atu p ke tuku atu p he ho'ata ni p ia pea 'omai he 'osi. Ko e, ko e anga p ia e fehu'i pea ka 'ikai pea tuku p ia ka ko e anga p ia e fakahoko atu p 'e au Sea koe'uh ko e 'as nita ia kuo ke 'as nita mai.

'Eiki Sea: M l .

Lord Nuku: Ka 'oku lave'i p he motu'a ni ko e 'as nita ia 'e ng ue ki ai e K miti Kakato. Ka ko e fehu'i p ki taumu'a pea kapau te nau tali pea ka 'ikai pea tukuhifo p ia ka ko e anga p ia koe'uh na'a nounou ange ke tuku atu ki h pea 'omai ha'anau fo'i haafe houa pea ko 'ene mai p 'a'ana ko ia pea ...

'Eiki Sea: Ko ia na'e peh p kapau 'e toki kole p he K miti Kakato ke toki tuku hake e, p ko e h ha'amou, kae me'a mai e 'Eiki Minisit Lao.

'Eiki Minisit Lao: M l 'e Sea he 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia kapau 'e fakapapau mai 'a e Sea ko eni ko 'ene ha'u p pea 'oua te ta u me'a kae tali he, kapau p te nau, 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia.

Lord Nuku: Sea, ko 'emau me'a foki mautolu 'oku fai ko ki he Pule'anga ko e tokoni p . Ke pou pou ki he'enu ng ue ke to e faingofua ange. Ka ko e anga ia e sio kapau 'e tuku'i atu ki h pea mai ko ia 'oku ... lava p 'Eiki Minisit Lao kapau 'e tuku atu p he haafe houa ko eni 'i he houa ua ko eni ko he 12:00 ki he 2:00 pea fakafoki mai p ia pea tuku atu ia 'ikai ke mau toe ... M l .

'Eiki Minisit Lao: Fakahoko atu p 'e au ia e le'o 'o e Pule'anga. Sai p ke tukuhifo p ke ta u ... Ta u 'i heni p he K miti Kakato, m l .

Eiki Sea: M 1 . 'Eiki N pele Vava'u Fika 2.

Lord Tu'ilakepa: Tapu p mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma' 'a e 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki e Fale 'Eiki Sea pea u kole p mu'a 'Eiki Sea ke u h fanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'Eiki Sea ko u lave'i p 'oku fakavavevave 'aupito 'a e taimi 'o hang ko e me'a kuo ke me'a ki ai 'i he pongipongi ni 'Eiki Sea, ka nau lele mai p 'aneuhu 'o fokoutua 'i tu'a 'o tali ki he ... pe 'e me'a mai e Feitu'u na, ka nau lave'i na'e toki me'a mai mei he Feitu'u na, toe me'a 'oku to e mahu'inga ange 'Eiki Sea koe'uh he 'oku lolotonga 'i heni e taha 'o e kau fefine ko e kau ma'olunga ia 'i Siaina ka 'oku, 'oku fu'u tokangaekina 'aupito 'aupito he Feitu'u na pea ko e M mipa he Fale ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u tu'u hake p au ia ko e me'a eni ia nau faka'eke'eke nau tau mai p 'i he M nite pea u faka'eke'eke 'a e ... 'Oku 'i ai e palopalema pea 'oku ou faka'amu p ke 'oatu p ki he Pule'anga ke nau me'a ki ai. Ko e 'uluaki 'Eiki Sea ko 'eku fakatokanga'i e me'a ko e tokangaekina 'a e 'aho S pate. Pea nau 'ohake 'i he Fale ni 'a e lahilahi ko 'a e ni'ihi 'oku ki Pangaimotu kau ai 'a e kau ng ue faka-Pule'anga, ngaahi me'alele koe'uh foki 'oku kau e me'a ko ia hono tokangaekina 'e he Pule'anga ko eni ke tauhi e S pate ke m 'oni'oni 'Eiki Sea, 'o iku 'o a'u 'o ta'ofi 'a e fakatau m S pate 'Eiki Sea. Ko 'eku tu'u hake p 'a'aku 'Eiki Sea ko e me'a eni ia ko u peh au na'e tu'o taha p t ko na'e tu'o ua 'Eiki Sea. Pea 'oku totonu ke fakatokanga'i he Fale 'Eiki ni kae tautautefito ki he tafa'aki 'o e Pule'anga ko e t mai 'a e vakapuna 'i he 'aho S pate 'Eiki Sea. Kuo mea'i 'e he kakai 'o e fonua ko e 'aho S pate ko e 'aho ia 'oku ta u tauhi pea 'oku fu'u lahi hono lau e folofola 'i he Fale 'Eiki ni. 'Oku 'ikai ke ho'ata atu leva 'oku ta u tauhi ki hotau v pea mo e 'Otua p ko hotau Kovin nite mo e 'Otua ko e S pate ke tauhi ke m 'oni'oni 'Eiki Sea.

Tokanga ki he t mai vaka Air NZ he 'aho S pate

Ko u faka'eke'eke ko e vakapuna ko eni ko e *Air New Zealand* fakamolemole, kiate au 'oku sai p e kautaha vakapuna ia. Pea 'oku sai p 'a Nu'usila ia, ko kinautolu ko na'e ng ue 'i he taua ko e h e me'a na'a nau tukuange ai e *Air New Zealand* ke t mai 'i he 'aho S pate 'Eiki Sea. Fakahifo e vaka ...

Lord Tu'iha'ateiho: N pele ...

Lord Tu'ilakepa: Fakaheka ...

Lord Tu'iha'ateiho: 'E lava ke u ki'i tokoni atu ki he Feitu'u na k taki? Kole ke u h fanga p he fakatapu. Sea ko e *flight* ko ia ko e *Flight* 930 Nu'usila.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ko e fakam l ki he 'Eiki N pele, 'a e Fakafofonga Fika 2 'o Ha'apai ko e ... Na'e 'uluaki fakaheka e vaka ia ki hono taimi totonu pea toe fakahifo, maumau e vaka, toe faka ... tu'o tolu, ko e fo'i taimi lelei p ia 'Eiki Sea na'e 'osi fai e fetu'utaki mai ki Tonga ni, na'e totonu ke hanga 'e he ni'ihi 'i Tonga ni 'o ta'ofi 'a e puna mai e vaka, na'e fakahifo e vaka 'i he 3:00 hengihengi p 2:00 hengihengi p ofi ki ai 'Eiki Sea 'i he 'aho S pate. Pea ko u fakahoko atu p 'e Hou'eiki Pule'anga 'oku 'ikai ke ... 'Oku 'ikai ke fakaoli e me'a ko eni ka 'oku totonu ke mou fakatokanga'i ko e h e me'a 'oku, pea u toki ma'u ai 'Eiki Sea t ko na'e toe 'i ai mo e vaka ia 'e taha ki mu'a atu p 'i he m hina kuo 'osi 'ap na'e toe t mai p ki Tonga ni 'i he 'aho S pate ai p . 'Oku ongo'i 'e he ... Kiate au 'e ongo'i he kakai 'oku faikehe 'a e Pule'anga t na'e sai ange p ke fakaava p e falem ia ke si'i ma'u mei ai ha fo'i m 'a e kakai 'i he S pate. Ko e

fu'u ha'ulu mai ko 'a e vakapuina mo e fu'u maumau S pate, ko e fu'u ivi pea 'oku mou mea'i p ia 'e moutolu. Kau ia he me'a longoa'a fakamanavah me'a ko eni ko e vakapuna 'Eiki Sea. Ka ko u 'oatu p ki ho Fale 'Eiki koe'uh ke fakatokanga'i 'oku totonu ke 'omai ha l pooti pea mei he taua ki he *Civil Aviation* pea 'oku totonu ke mea'i he Fale ni ko e h ko e tu'unga 'oku 'i ai, tu'o ua eni 'ene hokohoko 'a e palopalema ko eni 'Eiki Sea.

Tokanga ki he 'uhinga ne tukuange ai *Fiji Airway* ke folau

'Eiki Sea na'e 'i ai e me'a fo'ou ia nau toe ma'u 'e au ia ai, fakamatala ko eni. Ko e ma'u mate ko ena e maama 'Eiki Minisit me'a ko na'e toe 'ohake he 'Eiki N pele ko mei 'Eua, 'ikai ke u to e lave ki he 'uhinga hono, 'a e mate 'a e maama ko e h e me'a na'e 'ikai ke fai ai e fo'i me'a ko ia ki mu'a pea 'oku te'eki ke 'omai e l pooti mei he taua ki he *Civil Aviation*, ko e fakamatala eni 'a e ni'ihii 'oku kapiteni 'i he vakapuna ko e h e me'a na'e tukuange e *Air Fijian* ke folau? Pea u peh ko u 'uhinga, ko u talaange ka nautolu na'e 'osi ki'i maama p e 'aho, talamai 'e he ni'ihii ko eni, ko e palopalema lahi taha ko 'oku hoko 'i m mani ko e maumau 'a e vaka he taimi ko 'oku mavaha hake ai he ko hono ivi kotoa e vakapuna 'i he'ene langa mo e kotoa pea 'oku pau ke ' ' e pailate mo e ni'ihii kotoa 'i he kau kavaka ko ia 'Eiki Sea, ko e fo'i *take off* ko ia kapau na'e mate ha fo'i m sini 'e taha te nau hu'u ki f ? Te nau a'u ki feitu'u 'oku nau ki ai pea kuo pau ke nau foki 'oku mate e maama ia? Ka ko 'eku 'oatu p ki he Hou'eiki Pule'anga ka ko u fanongo atu hang ko 'oku nau tukutukulalo mai 'Eiki Sea pea 'oku nau kata pea 'oku nau m lie'ia 'i he fakatu'ut maki. 'Oku 'ikai ke ta u 'amanaki ...

<009>

Taimi: 1030–1040

Lord Tu'ilakepa: ... 'e Hou'eiki Pule'angá, ke tau a'u ki ha tu'unga ke hang ko e 'Asika. Ke e Pule'angá e 'aho 'aneafi 'o 'omai e fu'u vaka, ta'e'amanekina pea talamai, ko e lelei taha eni pea katakata p he me'a na'e 'oatu he 'aho ko ia, pea ngoto fai ai e pekia. Pea 'oku kei hu'u'u e kakai e fonua ni 'i he t 'onga na'e fai he Pule'angá he 'aho ko ia. Ko 'eku 'oatu p ki he Hou'eiki Pule'angá ke mou tokanga Hou'eiki Pule'angá.

Tokanga ki he vaka na'e haea mai Pule'anga 'o lele ki Ha'apai mo Vava'u

Pea mo e me'a 'e taha faka'osi. 'Ai ha'amou tali fakavavevave mai ki he me'a ko eni, h e me'a 'oku kei 'omai ai e vaka vave ko eni 'oku kei lele heni mo e fakamole. Tahamano 'i he 'aho. Minisit , na 'oku ke kon koe 'oku 'ikai ke u fa'a angamaheni au ki he me'a ko 'oku ke faí. Ko e Feitu'u na ia ko e tokotaha laum lie lelei. Ko e fa'ahinga talitali tu'u peh 'Eiki Sea mei laló, na 'oku hu'akava'ia ia kuo 'ikai ke fie fanongo ia ki he me'a ko u 'oatu. Lea mai p 'oku ou kau ai. 'Oku ou kau ai he koe'uhi ko e kakai e fonua he 'oku 'ikai ke ke mea'i 'e koe 'a e tu'unga 'oku 'i ai e kakai he taimi ni. Ko e me'á ia. 'Eiki Sea, kole atu Hou'eiki Kapineti, mou tali mai he kapau te u 'oatu ha fo'i me'a te mou 'i 'olunga kotoa, te mou tuput maki mai kiate au. Ki'i me'a lelei p eni ia ko u 'oatú. H e me'a kuo mou 'ai fuhu ai he pongipongi ni. 'Ai lelei atu au 'ai fuhu mai moutolu. Mou fu'u tokolahi moutolu ki he fuhu mo e toko taha ko au. Mou fu'u tokolahi 'aupito 'aupito 'aupito. Ko u tokanga atu, 'ai mai ha'amou tali ki he me'a ko eni na'e hokó p 'oku mou sai'ia, p 'oku mou me'a p moutolu 'o maumau S pate 'i he S pate. Pea kapau 'oku 'ikai pea tuku ange e fale m ke 'ilo m e kakai e fonua, 'oku mahu'inga ange ia 'i he me'a ko eni 'oku hoko he taimi ni 'Eiki Sea. 'Ai ke fakapotopoto.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea ke u ki'i tokoni.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisit .

Tali fekau'aki mo e to e lele fakapisinisi vaka haea Pule'anga ki 'Eua

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko e ki'i tokoni p ki he Hou'eiki. Ko e hoha'a ko eni na'e 'osi fai he uike kuo'osi pea na'e 'osi tali ai e 'Eiki Minisit ko ia ki he *Public Enterprise*. Na'e me'a foki e Hou'eiki ia 'o fai 'ene ng ue fakapisinisi 'a'ana ia pea toki me'a mai ia kuo fuoloa 'etau s tu'a 'atautolu mei he *issue* ko ia. Ko e me'a ko eni ki he vaka 'Eiki Sea. Ko u ki'i lave hake ki he ... ko e alea fakapisinisi eni ia 'a e poate ko ia pea 'oku toki 'osi e aleapau ng ue ko ia mahalo ki he faka'osinga e m hina hang ko 'eku ma'u. Ka 'oku, ko u kau atu au he l unga'i e vaka ko eni fakataha pea mo e Hou'eiki. Na'e 'omai ia ke lele ki Vava'u pea mo Ha'apai ka 'oku lahi ange 'ene lele 'a'ana ia 'o mole uta ia 'a e 'Onemató he'ene lele ko ia ki 'Eua 'Eiki Sea. Pea ko u pou pou atu au ki he l unga 'oku faí.

Lord Tu'ilakepa: Sea, mou fakamolemole Hou'eiki. Ko u 'osi lave'i p 'e au na'e 'osi 'omai pea 'omai he ongoongó 'a e me'a ko eni 'oku mou me'a ki ai. Pea ko e me'a ia mahalo 'oku mou, ka ko moutolu Kapineti na'a mou tali fakavavevave me'a ko eni. Ko e taha p me'a na'e tali pea ko u tui ko e Tu'i' fitu e 'aho ko íá, mahalo na'e meimei tautea'i 'o tuli he ng ue, ko 'ene tali ke t mai e vaka 'Isileli 'i he 'aho S pate. Ko e faitu'utu'uni p ia 'a e tokotaha 'Eiki Sea, pea ko e me'a m lie, koe'uhi he na'e mei mole mo'ui ai 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea, 'e sai p ke u ki'i tokoni ki he Hou'eiki. Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i tokoni p fekau'aki pea mo e vaka ko ena ko e *Maggie Pusi*, 'a ko 'oku vave lele ki Ha'apai pea mo Vava'u. Sea pea ko 'ene to e lele ki 'Eua. Ko e tokoni p 'a e motu'a ni ia Sea, 'oua mu'a 'e tuli e vaka kae fai ha ki'i aleapau pea 'ai hamau sea ai, vaka 'Eua, ko e vakapuná.

Lord Nuku: Sea ko u fakatonutonu atu.

Veivosa Taka: Pea 'osi ko ia pea tuku ai p vaka ko ia heni ke 'oua na'a 'i ai ha ....

'Eiki Sea: Fakatonutonu mai.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonú, sai p alea ia kae tuku, 'oku 'i ai e vaka 'Eua p ke lele. Toki lele p ki Vava'u mo Ha'apai. M l Sea.

Veivosa Taka: Sea ko e tokoni 'omai ha sea 'a 'Eua. Pea ko e taimi ko 'e lele ai e vaká 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e fe'auhi 'a e Pule'angá mo e 'Onemató p ko e Pulupakí p ko e Anga'ofá. Ka nau *share* ai kau ai mo e *Real* Tonga. Pea te nau fiem lie he lele ko ena, kapau te nau *fail* h te nau ma'u h . Ki'i tokoni atu p ia.

Tokanga ke tuku vaka 'Eua ke faifatongia ma'a hono kakai

Lord Tu'ilakepa: M l 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, kaekehe 'oku ou lave ki he me'a ko ia e vakapuna he koe'uh ko e Kapineti na'a nau tali e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ka ko u 'oatu p Kapineti ke mou mea'i pea mo u fakamolemole p , ngali kuo t mui mai 'a e me'a 'oku ma'u 'e he motu'a ni, ka ko

u fakatokanga'i 'Eiki Sea, 'oku ki'i lahilahi 'a e maumau S pate 'a e me'a ko eni ko e vakapuna 'Eiki Sea. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Minisit , mo'oni 'Eiki Sea. Fekau e vaká ke lele ki he me'a ko ia na'a ne faí, ko na'e 'uhinga hono 'omai ki hení. Pa'anga 'e 25 'enau lele ki 'Eua. Si'i f f k inga 'Eua mo e vaka 'a ia na'a nau 'omaí, 'e si'i 'ave e vaká ia 'o fakat t pea hang ko e me'a ko ia 'oku fiema'u 'e he 'Eiki Pal mia ke 'ave 'o fakangoto 'a e ' vaka ko eni 'oku tau hení. 'Oange vaka 'a 'Eua ke si'i m nava h fanga he fakatapu 'Eiki Sea.

M teni Tapueluelu: Fakamolemole p Sea p 'e laum lie.

'Eiki Sea: Me'a mai e Fika 4.

Tokanga ke fakakaukau Pule'anga ha vakapuna ma'a e fonua

M teni Tapueluelu: Ke u fai p mu'a ha ki'i tokoni 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na, m l ho'o laum lie ki he pongipongi ni kae peh ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea. Sea ko e kaveinga ko eni 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki N pele 'oku mamafa. Ka ko u tui p 'Eiki Sea, ko e *issue* ko fekau'aki mo e ' vakapuná 'oku 'ikai ko ha toki *issue* eni ka ko e toki taimi eni 'Eiki Sea ke lahi ai 'a e tokanga 'a e kakaí ki ai. Ko hono 'uhinga p 'Eiki Sea 'oku fihia 'a e uta ko 'a e kakaí he 'omai ko he ngaahi vakapuná mei Nu'usila. 'I ai e ngaahi uta 'oku hokohoko eni uike 3. Taimi si'i p 'ohovale p 'oku 'ai e fo'i t tu'ataimi ia. Pea ko e ngaahi *issue* ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i ai e tokanga ki ai he 'oku ne fakah mai 'oku fu'u fakafalala 'a e fonua ni ki he ngaahi vakapuna kehe. Pea 'oku 'i ai 'etau 'ohovale ai 'Eiki Sea 'i he feinga e fonua ni ke tau'at ina e sekitoa ki he fepuna'akí mo 'etau 'o feinga ke 'omai ha vakapuna ke tau fakafalala ki ai. Pea 'oku 'ita mai e ngaahi fonua kaung 'apí leva ia. Ka ko e 'uhinga ko 'oku tau ai 'o feinga ke tau mo'uí, ko e ngaahi founa peh ni Sea. Ko hono ha'iha'i kitautolu ke tau fakafalala p ki ha kautaha 'e taha p ua muli, pea 'ikai ke 'i ai hatau vakapuna 'a tautolu Sea ke tau lava 'o fakafalala ki ai he 'oku faka'ofa e kakaí. Makehe mei hono ha'iha'i 'enau utá ko e fanga ki'i vaka iiki 'oku 'omaí, fa'ifa'iteliha p vaka ia e kautaha muli 'e taha mo e faka'ohovale p kuo 'ai 'enau ki'i fo'i t tu'ataimi mai Sea. 'Oku 'ikai ke kakato mai e ' uta ia. Ko e ngaahi fehui ia Sea 'oku 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o tukuaki'i 'a e feinga 'a e fonua ni ke ki'i tau'at ina he tu'unga faka-*aviation*, ke 'i ai hano vakapuna. Pea 'oku hanga leva 'e Siaina 'o ngaahi e fanga fu'u vaka lalahi he taimi ni 'Eiki Sea ke *compete* pea mo e *boeing*. Pea he 'ikai ke tau tukuaki'i 'etautolu ka feinga ha ni'ihi ke 'omai ha to e vaka peh ki Tonga ni. Kapau ko e tu'unga 'oku peh 'i hotau kakaí 'Eiki Sea, loka 'enau uta 'i muli, mai p ki'i vaka si'isi'i ke 'oua 'e mole kautaha ko ení Sea. 'Osi ko ia, t 'i tu'ataimi ko hono ngaahi hotau kakaí 'oku 'ilonga 'aupito 'aupito 'oku 'ikai ke *prioritize*. Ka ko e pa'anga 'oku nau ma'u mei he fonua ni 'Eiki Sea he fefolau'aki 'a e kakaí, ko e pa'anga lahi. Pea 'oku totonu ke tokanga'i. 'Ikai teitei tukuaki'i e fonua ni p ko ha kakai he fonua ni. Te nau feinga ke 'omai ha vaka ke tau mo'ui. Hang tofup ko e feinga ko eni ki he pangik Sea. Ko hono 'uhinga, ko hono lokoloka 'a e fe'au'auhí. Pea 'oku ou poupou au ki he 'ohake 'e he 'Eiki N pele ko eni. Ko u fakam l lahi hono 'o hake, kuo 'osi 'alu e feme'a'aki ia 'a e kakaí 'i he l ti . Ko 'enau tokanga ki he utá. Ko e n nunga e *monopoly*, pea 'oku 'ikai ke u teitei tukuaki'i 'e au e kakai e fonua ni 'oku nau tu'u hake ke feinga ke ta'ofi e fa'ahinga *monopoly* peh 'Eiki Sea. Ko e ha'iha'isia 'o e kakaí 'Eiki Sea. Ko ia ko u poupou atu, m l hono 'o hake kaveinga ni ke tokanga mu'a e Pule'angá ki ai. M l 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingam lie.

'Eiki Sea: M l .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ta ko e me'á ia na'e totonu ke fou mai ia mei h . Kae hang 'oku 'ikai ke ongo fakakatá ki he Hou'eiki Pule'angá. Taimi ko 'oku ou lea aú, kata nautolu mo tukutuku luma. Taimi ko 'oku me'a mai e Fika 4, nau k nima, punou, hang te nau pekia 'Eiki Sea. 'Ikai ke fu'u ongo lelei kiate au 'eku ha'u 'o 'omai ha me'a mo'oni ki he Fale ni kae...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Polisi: M l 'aupito. Fakatapu atu 'Eiki Sea pea m l e laum lie lelei ki he pongipongi ni. Pea ko u fakatapu atu ki he 'Eiki Pal mia mo e t pile 'a e Pule'angá peh 'eku fakatapu ki he Fika 2 'o Vava'u mei he Hou'eiki N pele pea mo e Hou'eiki N pele. Peh foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Ko u tomu'a fakam l p ko hono 'ohake *issue* ko eni ki he t mai e vaká, vakapuna 'i he pongipongi S pate kuo ki'i t mai ia 'i tu'ataimi. Ka ko e kole fakamolemole atu p ko e, na'e fakangofua p 'e he motu'a ni 'a e t mai 'a e vaká. 'Oku fakalao p anga ko ia e tu'u ko 'a e laó 'oku peh 'e he laó foki Sea hang ko e me'a 'oku ke mea'í. 'E tapu e S paté ...

<001>

Taimi: 1040-1050

'Eiki Minisit Polisi: ... 'o tuputupu'a kae 'oleva kuo fakangofua 'e ha to e lao kehe. Pea 'i he lao ko iá 'oku ne fakangofua ai 'a e me'a fel ve'i mo e me'a fakatu'upak . 'A ia ko e fo'i me'a eni na'e fakangofua ai ke t mai na'e 'ikai ke 'i ai ha loto ia ke t mai e vaka kae 'i ai e me'a na'e fakatu'upak ke, pea 'e sai ange hono 'omai e vaká ke t maí neongo kuo ki'i t ki he S paté nounou ange ai tau hanga 'o *deal* mo e fo'i faingata'a ko iá ke lava ia. Hang p ko eni kuo, ko u fakakaukau tatau kapau 'e puke ha taha he 'aho S pate fakavavevave ke 'ave ki falemahaki ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ate motu'i me'alele pea 'oku te 'alu 'o kole mai ha *taxi* ke leleaki'i ai 'ete mahaki. Kuo pau ke totongi 'a e *taxi* ia neongo ko e fo'i *business transaction* ia. Ko e fo'i f fakatau'aki fakapisinisi. Pea 'oku tapui foki ia 'e he lao ki he kau f fakatau'aki he 'aho S pate 'ikai ke mo'ua ai ha taha ia 'o kapau 'oku te maumau'i e lao.

Ka ko e fo'i taimi ko 'oku fakatu'upak ai ha me'a pea 'oku fakalao ia. Ka 'ohovale 'ikai ke te totongi kita e *taxi* pea 'alu e motu'a *taxi* ia 'o faka'ilo kita te te mo'ua kita ia 'o te peh koe'uhí ko e 'aho S pate te te kei mo'ua p kita. Pea ko ia ko e me'a ia na'e fai e tu'utu'uni e motu'a ko eni taimi 'oku fakahoko mai ai 'a e faingata'a ko eni. Hang ko e me'a 'oku mou mahalo 'oku mou to e talanoa'i na'e 'i ai e me'a na'e tau he vakapuna pea hiki mei he vakapuna 'e taha ki he vakapuna 'e taha to e hiki mei he vakapuna 'e taha 'a e kau p sese. Pea tapu mo e Hou'eiki ko 'eku toki hanga 'o lave'i ki mui ne kau ai 'a e Ta'ahine Kuini Fehuhu he h 'ele mei he vaka ko ki he vaka ko vaka ko ka kuo nau t mai ki mala'e sai ange ke fai mo mai ke t mai ki Tonga ni ko 'enau h 'ele mai 'o t mai ki Tonga ni. Ko e 'uhinga ia na'e fai ai 'a e fakakaukau ko iá ka 'oku ou kole fakamolemole p ki he ... taha.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Minisit kuo 'osi, na'e fakahoko p he ongoongo tau ng ue'aki p foki e lao ko *emergency*.

'Eiki Minisit Polisi: Ko ia.

‘Eiki Sea: Mo e ngaahi me’a peh . Ko na’e ‘osi fakahoko mai p he *news*.

‘Eiki Minisit Polisi: Ko ia.

‘Eiki Sea: Kae tuku p ke me’a mai ‘a e ‘Eiki N pele.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Sea: M l ‘aupito e ...

‘Eiki Minisit Polisi: M l ‘aupito ‘Eiki Sea ‘a e faingam lie.

Lord Tu’ilakepa: ... ‘Eiki Minisit Polisi he tokoni lelei k kiate au Sea ‘oku ‘ikai ke u ongo’i au na’e ‘i ai ha me’a fakat maki ai ‘Eiki Sea. Ko e me’a fakat maki ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku tau tui ta’etoeveiveiua ke ng ue’aki e fo’i lao ko ‘oku me’a ki ai. Ko ‘emau folau mai ‘i he M nite ‘Eiki Sea ko e me’a tatau p ‘Eiki Sea. Na’a mau fakahifo ‘i he founga tatau p . Ko e me’a ia Sea na’a ku t mui mai ai he M nite na’a ku ‘amanaki te u ma’u mai ‘a e ng ue ‘Eiki Sea ka kiate au ‘oku ou ongo’i ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku hoko he’etau potung ue heni ‘Eiki Sea. Kae kehe he ‘ikai ke u to e hoko ki ai ‘Eiki Sea kuo ‘omai e ngaahi mo’oni’i me’a lelei mo mahu’inga ka ko u hang ko ‘eku lau Sea ko ‘eku, he ‘ikai p te u to e fakahoko mai ha me’a mahu’inga he fonua ni he ‘oku ‘ikai ke t lelei ia ki homou me’a.

Lord Tu’iha’ateiho: ‘Eiki N pele ‘e lava p ke u ki’i tokoni atu.

Lord Tu’ilakepa: M l .

Lord Tu’iha’ateiho: Sea ki’i tokoni.

‘Eiki Sea: ‘Eiki N pele.

Lord Tu’iha’ateiho: M l ‘aupito Sea. Ko u ki’i tokanga ‘aupito ki he me’a ‘a e N pele fekau’aki mo e S pate neongo ‘oku ‘ikai ko ha motu’a m ’oni’oni au ia ka ‘oku ‘ofa p ‘Eiki he taha kotoa p . Sea pea ko ia p ‘oku ne m feia e me’a kotoa p . Sea ko ‘eku ki’i pou pou p ki he S pate. Na’e ‘i ai ‘a e *press release* ia he ‘aho 23 ‘e he Pal mia ‘o fekau’aki mo e s poti ko eni ko ‘o e *South Pacific Games*. Ko ‘eku ki’i ‘eké p ‘a’aku pe ‘oku ngofua p ia ke fai ha me’a peh ‘o fekau’aki mo e Pule’anga ?

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea hang ‘oku to e ‘ohake he ‘e ‘Eiki N pele me’a ‘oku ou manatu’i he ‘aho S pate pea nau fanongo mai mei Nu’usila ‘oku tengetange ‘a e ‘Eiki Pal mia. Na’e tonu ange ke ‘i ai ha vakapuna ke puna ‘ave hotau Pal mia mei Tonga ni ki Nu’usila. Ko e ngaahi me’a *emergency* ia. Ko e me’a ko ‘i he folau ko ‘a e vaka ko ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga tapu ange pea mo e Fale ‘Eiki ni na’a mo e Kuini Fehuhu te ne mea’i lelei p he ko e Kuini ia ‘oku ‘ofeina pea ‘oku ne tauhi ‘a e S pate ke m ’oni’oni ‘Eiki Sea. Pau na’a ko e me’a *emergency* ko eni ko hotau takí na’e sai ange ia pea ‘oku tonu p sika. Fiema’u fakavavevave ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ou vakai atu p au ‘oku laum lie lelei p ‘a e ‘Eiki Pal mia ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu ke fakafoki fu’u vaka ko eni ‘i, koe’uhí ‘Eiki Sea mo’oni p ‘oku vave ka ko hono totongí ‘Eiki Sea kapau he ‘ikai ke ma’u e 1 mano he ‘aho ko hono , ‘e toe liliu hake ‘a e vaka ‘o lele pongipongi ki ‘Eua pea foki mai mei 10 ‘o fakahekeheka toki lele hokohoko ai ki Vava’u ‘o toki tau he ...

Lord Tu’iha’angana: Sea k taki kau ki’i tokoni ki he ‘Eiki N pele.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Fale Alea. Sea kuo hang mahalo ko e vaka ‘a eni ko na’e ‘omai ko ke lele ki h pea kuo foki mai foki e me’a. Ka ‘oku hangehang ko u fanongo ko ‘ene lele eni kamata eni savea’i he ‘e Pule’anga ‘a e vaha’a ko eni ‘o Tonga ni mo ‘Eua ‘oku ‘ai ke tu’u e mala’e t pulu ko ki he s poti ‘i ‘Eua. Na’a ko e kamata eni ki he me’a he ko e ngaahi fakakaukau lelei ia. M l Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ko e to e fo’i me’a fo’ou ‘e taha ‘Eiki Sea. Kuo kamata ke ‘asi mai ‘a e ngaahi me’a ta’e amanekina ‘ikai ke mea’i he Fale ni ‘oku to e ‘asi mai mo e me’a ko eni ‘Eiki Sea. Ki’i fakakaukau’i fakalelei ‘etau mala’e t pulu na’a ‘oku sai ange p ‘a Tonga ni ‘oku ofi ‘Eiki Sea. Kae kehe he ‘ikai ke u lave ki ai he ko ena ‘oku m hino ‘e fai p ‘etau s poti ‘Eiki Sea. Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ko e 5 mano ‘i he uike ‘Eiki Sea. Pau ke feinga’i he ki’i vaka si’isi’i ko eni. Ko e sino p mo e katoleta h fanga he fakatapu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: Sea ka u ki’i tokoni atu p ki he Hou’eiki.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: Ko e vaka ko eni Sea na’e ‘omai foki he taimi na’e tu’u ai ‘a e ‘Otuanga’ofa. ‘A ia kau he fatongia t fito p ‘a e Pule’anga ‘oku mou mea’i p ‘emoutolu pau p ke ‘ai ha me’a ke fai’aki ‘a e f folau’aki. Taimi ko iá na’e kei lele mo e vaka ‘e taha ki Vava’u mo Ha’apai pea to e tu’u mo e vaka ko ia, ‘ikai p ke to e ‘i ai ha vaka. Pea ‘omai leva ‘a e vaka ko eni ‘o kamata’aki. ‘I he savea ko na’e fai pea mo e fai ko fetu’utaki holo he ‘ fonua Pasifiki ko e vaka ma’ama’a taha p eni. Neongo ‘ene ngali mamafa ‘a e tu’u ko ‘a Tonga ka koe’uhí foki he ‘oku, ko e tokosi’i ko ‘etau kau f folau’aki.

‘Omi vaka haea Pule’anga faingamalie fakapisinisi kei vakai ki ai Poate

Ko e tu’u he taimi ni Sea ko e ki’i vaka ko e ki’i vaka ia ko eni kapau te mou mea’i p te mou me’a p ki he kakai ko ‘oku folau holo he ki’i vaka ko eni kau eni he ki’i vaka ifo taha ‘ete folau. ‘E peh atu pongipongi p tau ho’at lunch ki Ha’apai. Peh atu kei ‘aho p ‘oku tau ki Vava’u ‘e toki lele mai p he ‘aho ‘e taha pea to e fai p f folau’aki. Ka ko u tui ko e, ‘oku hanga he ‘e vaka ko eni ‘o ‘omi ‘a e ngaahi ‘ata ‘o e faingam lie fakatakimamata ki Tonga ni pea ‘oku lolotonga sio ki ai ‘a e poate. Neongo ‘a e mamafa ko eni ka ‘oku ‘i ai p ‘a e ngaahi *option* kehe ‘oku sio ki ai ‘a e poate.

He kapau ‘e ngali faingam lie ai p mahalo na’a ko ha faingam lie eni ke fao’i ai ‘a e ngaahi faingam lie ko eni hang ko e, ha ki’i takai ki ‘Eua pea mo ha takai ki Vava’u. Kuo ‘osi ng ue’aki

eni ia he taimi ni he 'eva ki 'Eua 'o mamata tofua' a pea mo Vava'u. Pea taimi ko 'oku mohe ai 'i Vava'u p 'e houhou ai 'a e tahi 'oku nau lava p nautolu ia 'o takai holo 'i Vava'u pea mo e kau folau 'eve'eva ko ki Vava'u he 'oku ki'i lahi ange foki pea 'oku ki'i tokoni ange ki ...

Fe'ao Vakata : Sea fakamolemole p 'e lava ke u ki'i tokoni p ki he Minisit .

'Eiki Sea: Me'a mai.

Fe'ao Vakata : Tapu p mo e Feitu'u na Sea tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e ki'i fakahoha'a p ki he 'Eiki Minisit . Manatu'i p 'oku 'i ai mo e ongo Niua he vahe 'o Tongatapu Sea. M l Sea.

'Ikai taau e vaka haea Pule'anga ke folau he taimi kovi ai e tahi

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'oku ou fakam l atu he 'Eiki Minisit he'ene 'omai e fakaikiiki ki he vaka. Pau 'e f me'a'aki 'a e Fale ni ki he fakaikiiki 'o e vaka ko e tu'unga totonu 'oku 'i ai 'a e vaka 'Eiki Sea 'oku totonu ke 'i he kilomita p 'e 2.3 mita 'e ua fakamolemole, mita 'e 2.3 'a e ma'olunga 'o e peau 'oku totonu ke 'alu ai 'a e vaka ko eni. Ko 'ene ki'i houhou p tahi ia 'oku 'ikai ke totonu ke folau e vaka ia ko eni. Kuo 'osi 'osi 'ova 'i he me'a ko eni 'oku ou lau ki ai 'Eiki Sea. Vaka ko eni na'e totonu ke 200, 100 tupu p hono p sese. 'Omai ia 'o 210 tu'usi atu leva he M lini 'o 260 tu'usi he M lini ki he 210 pea 'oku nau kei f tukuaki ai 'Eiki Sea. 'Oku lahi 'aupito 'a e palopalema ki he vaka ko eni 'Eiki Sea. 'Oku tau manavasi'i na'a faifai ange kuo toe t ha palopalema 'i he ki'i vaka si'isi'i. Kole atu 'oku 'ikai ifo 'a e 5 mano he uike. 'Oku ng ung ue 'a e kautaha ke nau kumi pa'anga mei he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea kole ki he Hou'eiki Sea ke u ki'i tokoni atu p .

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisit .

Kole Pule'anga tuku fakalele vaka haea ki he Poate nau lolotonga fakalele ke sio ki ai

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Kole atu Sea ke tuku p mu'a vaka ki he poate ko 'oku nau fakalele 'oku 'i ai p ' me'a ke fai ki ai e sio pea mo, ko hono mo'oni 'o'ona ia ko 'ene houhou p 'a'ana 'oku tu'u 'a e vaka ia. 'Oku 'ikai ke folau ia he hou he 'oku nau 'osi 'ilo p 'a e fakangatangata 'o e vaka pea mo e p sese 'o e vaka pea mo e ngaahi me'a ko 'oku fiema'u ki he hao ko 'a e f folau'aki 'i he vaka.

Lord Tu'ilakepa: Sea, kuo tau toe ...

'Eiki Sea: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: 'E toe mea'i, 'e toe lahi ange 'a e palopalema. Ko e tu'u 'a e vaka kuo pau ke totongi 'a e l mano. Ka 'aho 'e nima 'a e houhou te tau totongi mei f ? Ko e pa'anga ia tukuhau 'oku totongi 'e he kakai ki he kautaha ko eni 'Eiki Sea.

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: Fakatonutonu atu Sea. Na’e feinga foki ‘a e Minisit Pa’anga ke fakakehekehe’i ‘a e pa’anga ...

<002>

Taimi: 1050-1100

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi: tukuhaú ‘a ia ‘oku t naki mai ia ‘e he tukuhaú. Pea mei he pa’anga ko iá ko ‘ete totongi ki he ‘ete ng ue‘aki e *services* pe ko e ng ue ‘oku *offer* he ‘u Poaté. ‘Ikai ko ha pa’anga tukuhaú ia. Pea ‘oku nau sio ‘oku ‘ikai ke puli e me‘a ko ení, he ‘oku nau sio ki he ‘u me‘a ko ení faka‘aho pe. Pea ‘oku ou kole atu ke tuku ha faingam lie e Poate ko ení ke nau ng ue ki he me‘a ko iá. M 1 .

Lord Tu‘ilakepa: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: M 1 . Me‘a mai.

Lord Tu‘ilakepa: ‘E ‘Eiki Minisit , kapau na‘a ke me‘a heni he ‘aho na‘a mau ‘i heni he na‘e ngoto ‘a e ‘Asiká. Te tau kei tuku pe ke peh ni? P ‘oku totonu ke tau fakatokanga‘i fakavavevave pe pea mou tuku atu kia moutolu ke mea‘i he kakai e fonua ni e me‘a ‘oku hokó ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, kapau ‘oku ifo e ... f f e taimi ‘oku ‘ilo ai e kakaí he moá? Mamafa. Mamafa e tute ki he moá. Fu‘u mamafa ‘aupito ‘aupito. H me‘a kuo ‘omai ai ke ‘omai e ‘u me‘a ko ka ‘oku totonu ke fakangalokuloku, lava pe ‘Otu Anga‘ofá, ‘ave uta e kakaí, me‘a atu mo e kakaí ki ai pea tukuange ha faingam lie ‘o ‘Eua he ko e fakamole lahi ‘a ‘Eua na‘a nau fai ki hono ‘omai honau vaká ‘Eiki Sea. Kuo u fanongo ko e vaká mahalo ko e ‘omai mei K lea pe ko Singapoa ‘ape ‘Eiki Sea. Pea ko e t naki ivi ia ‘o e si‘i k inga ‘Eua. Ko e ‘uhinga ‘ene lele ki h ke lava ‘o feau ‘a e fie ma‘u ko ‘oku fiema‘u ke totongi he uiké ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, kuo u ‘amanaki pe ‘e ongo atu ki he Feitu‘u na pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘a e me‘a ‘oku ou ‘omai ‘Eiki Sea. Ka ko hono faka‘osí eni ‘Eiki Sea, ‘ikai ke u to e ‘omai ha me‘a fakavavevave ‘Eiki Sea. Kuo u si‘i fakatokanga‘i atu ‘e au ‘ikai ke fu‘u sai‘ia e Hou‘eiki Pule‘angá, ko e to e hoko pe ha me‘a kuo u takai ‘i he Fika 4 ‘ave ki ai, me‘a ange ki he Pule‘angá ‘oku lelei ange ho‘o me‘a ‘au ‘i ha‘aku to e lea he Fale ni ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea, ke u ki‘i tokoni pe ki he Hou‘eikí. Tapu pea mo e Seá

‘Eiki Sea: Te u ‘atu ho faingam lie he kuo me‘a ‘a e Fakafofonga mei Niuá. Me‘a mai koe.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Seá, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni Sea. Kuo u fakam 1 ki he ‘Eiki N pele Fika 2 he‘ene ‘ohake e ngaahi me‘a mo‘oni. Ka ko e mo‘oni tahá eni Sea ‘ene me‘a atu ‘oku ki‘i fiem lie ‘a e tafa‘aki ko , ka ‘oku tatau pe mo ‘eku vakai atu ki he‘ene me‘a maí, fiem lie ‘a e tafa‘aki ko . Pea ko ‘eku hu‘uhu‘ú Sea ‘oku peh ni, na‘a ko e fakafofonga eni e kakaí ‘oku fiem lie ki ai e kakaí. Pea ko e fakafofonga e Hou‘eikí ‘oku fiem lie ki ai e Hou‘eikí. Ka ‘oku ‘ikai ke ai ha me‘a ‘e hoko ka ko ‘eku tokoni pe ia Sea, ‘e Hou‘eiki me‘a mai pe koe he ‘oku ‘ikai ke ai ha me‘a ia ‘e hoko.

Lord Tu‘ilakepa: Sea, ki‘i fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga Fika 3 ka ko e

‘Eiki Sea: Me‘a mai.

Lord Tu‘ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu e ... fu‘u lahi e me‘a ko ho‘o ‘ai e me‘a ko e hikihiki vaha‘a. Tafa‘aki e Hou‘eiki mo e tafa‘aki ko ‘Eiki Sea. ‘Oku ou lave‘i pe ‘e au ho‘o ‘aseniá, ka ‘oku ou kole atu ki he Feitu‘u na, ki‘i ... ‘osi taimi ke ke fakatalatala ho ngaahi ngafa fatongiá kotoa ko e ‘Eiki Sea ‘a e Feitu‘u na. Ko e taimi ni te ke lava pe ‘o tipeiti ka ‘oku hang ‘oku mahino mai ki he motu‘a ni ‘oku te‘eki ma‘u e fakamaau totonú ‘i he tokotaha ko ení ‘Eiki Sea. Mou me‘a ho‘omou p loti na‘e fai he uike kuo ‘osí, h me‘a na‘e iku ki aí, ko e *casting vote* ‘atu e falalá ki hena, na‘e ‘ikai ke napangapangam lie ‘a e me‘a ko iá he Fale ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me‘a mai ‘Eiki N pele.

Lord Tu‘i‘ fitu: Sea, tapu mo e Feitu‘u na, pea ‘oku ou h fanga atu pe he tala fakatapu. Ai e ki‘i talanoa fakam mani lahi ko e fili Palesiteni e Palesitení pea me‘a mai e Palesitení ‘oku ai e ki‘i tangata‘eiki ‘oku tokotokoto atu pe he ve‘ehalá. Me‘a atu e Palesitení, tangata‘eiki, kuo u ‘ilo‘i pe ‘oku ke tokotokoto he matap hoku ‘ofisí ‘oku ke fiefia he ‘aho ni. Pea lea atu leva e ki‘i motu‘á. ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke u fiefia au ko ho‘o Palesitení, te u toki fiefia kapau ‘e fakasi‘isi‘i e tukuhau e koloá. Kae ‘oua te u to e ha‘u ‘o tokotokoto holo he *pathway* ho ‘ofisí. Sea, kuo u tokanga au ki he ‘aisikilimí, ko e ki‘i me‘a si‘isi‘i taha ia ‘oku lava ai e f milí ‘o nau ‘o feohi ha feitu‘u pea ‘oku lava ai ke tala ai ‘a e ‘ofa ‘a e husep nití ki he uaifí, ke kumi ha‘ane fo‘i ‘aisikilimi, pea peh mo e ki‘i f nau, nau takitaha. Peh mai e ki‘i leka si‘isi‘i ia, mai ha‘aku *strawberry* ‘a‘aku, peh atu ‘e he *honey* ia mai ha‘aku vanila ‘aku. Sea, ko e *headline* ia he fonua ni ‘aneafi, he‘eku fanongo he leti . Na‘a ku meimei *accident* he‘eku lele ki ‘utá, ko ‘eku kata, faifai ange ha m mani ha Pule‘anga ko e fel foaki lahi taha ‘aneafi, ko e fel foaki he fu‘u mamafa e ‘aisikilimí.

Fokotu‘u ke mohetolo atu ki he ta‘u kaha‘u e tukuhau‘i ‘o e ‘aisikilimi

Ko e fehu‘i ‘a e motu‘a ni Sea, to e ai ha me‘a ‘oku to e mahu‘inga ange he ‘aisikilimí? Sea ka ko e mahino ki he motu‘a ni, ‘uluakí, ko e mo‘ui lelei, pea ko hono uá, t naki ai e s niti ke fakasi‘isi‘i e t ‘onga mo‘uí. ‘Oku ou fu‘u tokanga au Sea ki he ta‘u kuo ‘osí, ko ‘eku ‘uhinga eni ‘e fakahoha‘á ‘oku te‘eki ke fai hono alea‘i e Tohi Tangi ka ‘oku tau hanga atu eni ki he faha‘ita‘u ko ‘e fie ma‘u ai e ‘aisikilimí. Taimi m faná. Na‘e iku ia ‘o ‘ai e k tioló, tapu pe mo e Fale tapu ni, ‘o ‘ai pe he vaí ‘o ‘ai ‘aisipoloka, ‘o si‘i ‘ilo e kakaí. Faka‘ofa ‘a Tongá ni. Pea mai pe hu‘akau ‘o ‘ai pe ‘o ‘ai ‘o ‘ai pea ‘ai pe ‘o ‘aki e ‘aisikilimí. Ko Vava‘u ia na‘e ‘ikai ke to e ai ha ‘aisikilimi ia he kilisimasí. Mau mai ke ‘ai ‘aisikilimi, talamai, tali si‘i ke mai e hu‘akau mei Fisi ko pe ko e h . Pea talamai ko e *tip top* ko pe ko e h , Sea, ka ‘oku ou tokanga atu ki he Pule‘angá. Ko e ngaahi ‘aisikilimi lelei ko eni ‘oku fa‘a ma‘u he motu‘a ni, faka‘ofa‘ofa e ngaahi ‘aisikilimi Nu‘usila. Ko ‘etau ‘aisikilimi l koló mo ha ‘aisikilimi mei ha feitu‘u, tapu pe pea mo e Minisit Mo‘uí ‘e vave ai e mahamahakí ia. Kuo u kole atu ki he Pule‘angá ki‘i *waive* p ‘etau ki‘i tukuhaú, kae ki‘i lava ke kai ‘aisikilimi e kakaí he Kilisimasí mo e Faka‘osi ta‘ú. Hang ko e moá, ki‘i to‘o hake he ‘uhinga he ‘oku fele ‘a fakaafe he S paté mo e me‘á he faka‘osi ta‘ú kae toki foki mai he ta‘u fo‘ou Sea ke fai e tokonaki ia ‘a e ... Ko e ki‘i fokotu‘u pe ia Sea m l .

Vili Hingano: Sea, ki‘i ...(kovi e ongo)... he ‘Eiki N pelé.

‘Eiki Sea: Me‘a mai Fakafofonga.

Tokanga ki he fe'au'auhi 'aisikilimi mei muli mo e ngaahi 'i Tonga ni

Vili Hingano: Ki'i tokoni pe ki he 'Eiki N pele me'a ko eni 'oku ne kole ki he 'Eiki Minisit , ke *waive* e tute ko mei muli 'o e 'aisikilimi. Kapau 'e fakahoko e fo'i me'a ko ia, t palasia leva 'e he 'aisikilimi muli 'a e ki'i *local production* ko 'atautolu 'i Tonga ni. 'Oku mahu'inga pe me'a 'oku ne me'a mai 'aki, kae tonu pe ke ki'i fakapotopoto p ko e 'uhinga ko e ... 'oku tau feinga ke langalanga 'a e pisinisi fakalotofonuá Sea, ki ha tu'unga 'e lava 'o *compete* pea mo e 'aisikilimi ko eni pea mei muli. Ko e fo'i me'a 'e fa'i ko e kole ke 'omai ha *ingredient* 'oku sai ange ke ng ue'aki he tau *local production*. M l Sea.

'Eiki Sea: M l . Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Aleá. Fakafiefia ki he motu'a ni 'a e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai e Falé he pongipongi ni. Ke ta'ofi ai 'etau feme'a'aki ki he laó, ka tau talanoa ki he 'aisikilimi pea mo e al me'a peh Sea. Kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na Sea, ko e tu'utu'uni p 'a e Feitu'u na ka 'oku mahu'inga pe mahalo mo e 'aisikilimi, na'a tau 'osi tu'utu'uni foki ke tukuhifo 'a e Tohi Tangi ko ia ki he K miti Kakató, ka ko eni 'oku to e 'ohake pe ia ho Falé Sea. Ka 'oku ou fakam l atu hono 'omai e ngaahi me'a ko ia.

Lord Nuku: Kole pe ki he 'Eiki Tokoni Pal mia pe 'e lava pe ke fai ha ki'i tokoni atu.

'Eiki Tokoni Pal mia: Lava lelei.

'Eiki Sea: Me'a mai.

Lord Nuku: Ko e ki'i tokoni atu pe ia, kapau 'oku peh pea tau tuku ange 'e tautolu e laó ka tau hoko atu ki h . ... (kovi e ongo)...

'Eiki Tokoni Pal mia: Me'a pe ia 'a e Falé ke sio ki ai pe 'oku mahu'inga ange e me'a 'oku ke tokanga ki ai N pele 'i he ngaahi lao ko eni ma'a e fonuá. Me'a pe ia 'a e Fale ni.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki. Ko e feinga pe ke 'osi mai kitu'a, ko e taimi ko 'oku lele ai 'etau laó, lele hotau vaká. Pea 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga na'e 'ohake he Fika 4, ke mou tokanga ki ai, ke mou fakakaukau ki ai, ke to e 'ai ha tau vakapuná. He 'oku lolotonga pule'i pe ia he'e tokotaha ha'a nautolu e kautaha he taimi ni 'enau puna atu nau puna mai, mo fa'iteliha he taimi. Pea m l pe 'oku ai 'etau Lao Fakatu'upak ke fakahoko 'a e ngaahi me'a ko eni. Pea to e tahá ko e taimi ko 'oku mou puna S pate ai ko 'i tu'apule'angá, tonu ke ke fakakaukau tonu ke 'oua te ke puna he 'oku tapu heni e puná. Me'a mai e 'Eiki Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Poupou atu Sea, ki he me'a ko eni fekau'aki mo e palopalema ko eni e vakapuná Sea. 'Oku fai 'a e ng ue lahi ki ai pea 'oku lolotonga ng ue e Minisit ko eni e *Civil Aviation* ki hono tokanga'i ... 'osi 'ange mo e laiseni, kae fai e ng ue 'a e ngaahi kautaha ke nau lava 'o ma'u 'a e tu'unga fe'unga ke nau lava ai 'o puna mai ki Tonga ni Sea. 'Oku mahino 'aupito pe ki he Pule'angá Sea 'a e fiema'u ke to e fakalelei ange, fiema'u ke ai

ha fe'au'auhi 'i he tafa'aki ko ení Sea, hang ko na'e me'a'aki 'e Tongatapu 4, pea to e poupou ki ai e Feitu'u na Sea. 'Oku fai e ng ue lahi ki ai m l 'aupito.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a atu kitu'a, fakamokomoko, ka tau toki hoko atu.

<003>

Taimi: 1115-1130

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki! Tau liliu 'o K miti Kakato. Me'a mai 'Eiki Pal mia.

Tokanga ki he 'asenita ng ue 'a e Fale koe'uhi ko e ngaahi fatongia kehe Pule'anga

'Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma' 'a e toenga 'o e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Sea, ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni fekau'aki ia pea mo 'etau 'Asenita. Mahino p kiate au pea 'oku mahino p kiate kitautolu ko e 'Asenita ko eni 'oku lolotonga tuku 'i mu'a 'iate kitautolu, he 'ikai ke lava, neongo ai p ha'atau feinga ke lava, ka e 'ikai p ke lava. 'Asinga ai mo e to e t naki mai 'a e 'u me'a fo'ou ki he 'Asenita lolotonga. Ko e kole 'a e motu'a ni, 'oku 'i ai 'a e 'u me'a 'oku fai 'anai 'oku mau mo'ua ki ai 'oku lolotonga 'i heni 'a e *Asian Development Bank*, kau fakafofonga mei he ngaahi pangik ko 'oku nau tokoni'i 'a Tonga ni. 'Oku 'i heni pea mo e timi 'a e kau Siaina, 'oku ke mea'i p 'Eiki Sea. 'Oku mahu'inga 'aupito, 'aupito ke nau attend 'i he ngaahi me'a peh . 'A ia ko e kole 'a e motu'a ni ke tau ngata p mu'a he 4 ka e faka'at 'a e m tu'a...

'Eiki Sea: 'Eiki Pal mia! Kuo 'osi maau p 'etau 'Asenita ko e 4 p te tau 'osi ai pea mo 'apongipongi p 4 p 'aho ni pea mo 'apongipongi.

'Eiki Pal mia: Sea, fakamolemole p . Na'e 'i ai 'a e ongo Minisit 'e ua heni na'e tonu ke na he 'aho ni, kuo pau p ke na nofo ko e 'uhinga p , ka ko ena kuo ke me'a mai tau 'osi p he 4 'apongipongi pea 'oku 'oatu 'eku fakam l ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, ki ho'o tu'utu'uni kuo fai ki he anga 'etau ng ue,pea ko u fakam l atu. M l .

'Eiki Sea: Hou'eiki!

Lord Nuku: Sea, faka'at 'a e kau Minisit ia ke nau folau 'o fai 'a e fatongia. 'Oua te ke hoha'a koe ki ha me'a he 'ikai hoko ha me'a ia. Ko ena te tau 'osi 'apongipongi 'oku 'ikai ha me'a ia ka ko u tokanga atu au ki he ngaahi fatongia 'a e Pule'anga. Fakahoko 'e koe ia ki ho'o kau Minisit ke nau me'a atu kinautolu 'o fai 'a e fatongia ko ia. M l Sea.

'Eiki Pal mia: Sea, ko e me'a 'a e 'Eiki N pele ko eni. Ko e ngaahi lao ko eni tautefito ki he lao ko eni 'oku tau lolotonga 'i ai he taimi ni. Ko e taha ia 'a e lao mahu'inga 'aupito, 'aupito ki he T pile 'a e Pule'angá, ke mau kakato heni ke tau alea ki he fo'i lao ko eni. Tukukehe 'a e ngaahi tohi tangi..

Lord Nuku: Sea, ko 'eku tokoni amge p ki ai. Ko 'eku tokoni atu p 'aku 'Eiki Sea. Ko u tui 'oku lave'i p ia 'e he motu'a ni mo e T pile ni. 'Oku mei mahino 'a e me'a ia 'oku 'ikai ke to e

‘i ai ha toe fu’u me’a lahi ia ko e ki’i fakamahino si’i mai p ia. ‘Oua te ke hoha’a koe ki ai, neongo p temou tokosi’i p ‘ikai ‘e kei paasi p ‘a e me’a ‘oku tonu. M 1 .

‘Eiki Sea: M 1 ! ‘Eiki Minisit Mo’ui.

Tokanga ke ‘oua ma’u hala e kakai fekau’aki mo e to mai vakapuna ‘Ea Nu’usila he S pate

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea, tapu p pea mo e Feitu’u na pea fakatapu ki he Hou’eiki M mipa ‘o e Fale Alea. Sea, ko u ki’i fokoutua hake p Sea, ko ‘eku fie fakama’ala’ala p au ia Sea, ke tonu p ‘a e ma’u ‘a e kakai ‘o e fonua, ki he me’a ko na’e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki N pele Fakafofonga Fika 2 ko ‘o Vava’u Sea, fekau’aki pea mo e t mai ‘a e vakapuna Air Nu’usila ‘i he p Tokoni Sea. Ko u ‘ilo’i p ‘e au ia ‘oku lahi ‘a e ma’u hala holo mo e ngaahi me’a Sea. Na’e ka u ‘a e motu’a ni ia he folau mai ‘i he vaka ko ia. Na’e *schedule* ‘a e vaka Sea, ke mavahe mai p he 5 mei Nu’usila ‘o tau mai ki heni ‘i he laine ‘o e 8. Pea ‘osi mavahe ‘a e vakapuna ia Sea, ke mavahe mei he tau’anga, ke fai mai ‘a e *taxi* ke puna mai. Pea ko e ‘u vakapuna ko na’a nau puna ‘i mu’a ‘i he vaka ko na’e ‘ai ke folau mai ki Tonga ni. Na’e ‘i ai ‘a e me’a ia na’e puna mai ‘o tau he *nose* ‘o e vakapuná ‘o ava pea ‘uhinga ia ‘a e toe foki ‘a e vakapuna ia ke tau kae kumi ha vakapuna ‘e taha ke folau mai ai ‘a e kau folau.

Pea ‘i he me’a tatatu p Sea, na’e fai ‘o toe pal palema ‘a e vakapuna a’u ‘o tolú ko ‘a e me’a ‘a e vakapuna ko na’e hokó Sea, ‘o mavahe mai ai ‘a e vaka ‘o t mai ‘a e vaká ia heni he ‘osi kuata mei he tahá Sea. Lahi ‘a e tala ia ‘o peh na’e tau mai he haafe ‘a e tolu, hoko e tolu ke mahino na’e puna mai ia kuo ‘osi Sapate. Na’e puna mai p ‘a e vaka ia. Ko ‘eku ‘ai p Sea, ke mahino ki he kakai ‘o e fonua ‘a e mo’oni ‘o e me’a ko eni na’e feinga ‘a e kautaha ke fakapapau’i ‘oku *safe* ‘a e vaká ki he ka u pasese. Pea ko e t mai ko ia he Sapate Sea, hang p ko e Feitu’u na ‘oku ‘i he lao p ia. Kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a fakavavevave ke *safe* ‘a e t ‘a e vakapuná ‘i he fonua ni, ka ko hono mo’oni ia Sea, ‘a e me’a na’e hoko ‘i he folau mai ko ‘a e vakapuna. Pea ‘oku ‘ikai ke hoko ma’u p ‘a e me’a ko eni Sea, ‘oku toki hoko p ‘i ha ngaahi *case* fakavavevave peheni. Ko e fakapapau’i ‘e he Kautaha ni ‘oku malu p ‘a e vaká ke t mai ki he fonua ni. Ko ‘eku hanga p ‘e au ‘o ‘ai ‘a e l kootí ke tonu Sea, ki he me’a na’e hokó ki he makatu’unga ‘i he ....

‘Eiki Sea: Ko ia. M 1 ‘aupito ‘Eiki Minisit . ‘I he ‘ene peh ka tau liliu ‘o **K miti Kakato.**

Me’a ‘a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu ki he ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ka u Minisit ‘o e Kapineti. Fakatapu heni ki he Hou’eiki N pele ‘o ‘Ene ‘Afió. Fakatapu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. M 1 mu’a ‘a e fakalaum lie Hou’eiki ki he pongipongi ni. Mou fakama’ama’a atu, lava ke fakahoko hotau fatongia kae ‘oatu p ha ki’i huluhulu na’a ‘aonga atu p ki he feme’a’aki ‘a Hou’eiki ki he pongipongi ni.

Saame 117: 1 – 2. Fakafeta’i kia Sihova ‘a e ngaahi Pule’anga kotoa fai ho’o fakam l ‘a e ngaahi fa’ahingá he ko ‘ene ‘ofa kiate kitautolu ‘oku fu’u kaukau, pea ‘e mo’oni ‘a Sihova ‘oku ta’engata. Haleluia!

Fakam l atu kainga. Ko e ki’i huluhulu...

Taimi 1130-1140

Sea K miti Kakato: ...p ia ke fai'aki h fakatonutonu ki ai 'a 'etau folau, neongo 'ene hou pea mo 'ene tokat maki 'a natula, k ko Sihova p ko e k pasa folau. Tau hoko atu 'etau...ho'omou feme'a 'aki 'i he 'etau lao p ko eni na'a tau hili mei ai 'aneafi, 'i ai h me'a 'oku to e tokanga ki ai h Hou'eiki p ko 'etau ...

Lord Tu'i' fitu: Sea...

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele fika 1 'o Vavav'u.

Tokanga ki he ongo mamafa e lea ki he tokotaha 'Omipatimeni

Lord Tu'i' fitu: Sea 'oku ou tokanga p au ia fakamolemole p he'eku fa'a maumau'i ho'o tu'utu'uni, fu'u mamafa'ia au he fo'i lea fakapap langi ko eni, 'oku ng ue ki he tokotaha ke fatongia 'aki, kiate au ko e fanongo ko 'a e kakai 'o e fonua ni 'oku hang ko 'oku mole 'enau tau'at ina hono pu'aki peh 'i 'a e fo'i lea, faingofua ange 'a e fo'i lea ko e komisoni, ko ha taha ko e ...tau peh p h to e ki'i me'a 'oku to e ...ko e 'ai ko omipatimeni, fu'u mamafa. Pea ko e fo'i lea ia ko eni mahalo ko e fo'i lea mahalo mei Sueteni, pea 'oku hoko ua ia ai mo e lea ia 'e taha Sea, ko e 'uhinga 'i mui 'a e *man* 'i mui ia ko e 'uhinga ia ko e fo'i ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he ...

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni eni 'Eiki N pele.

Lord Tu'iha'angana: Peh p 'e au ko e 'uhinga totonu p eni 'a e me'a, k ko 'eku tokoni p au ki he N pele, ko e kau Tonga foki Sea 'oku tau ng ue'aki 'a e me'a ko e ui fakakonga, pea ko e ngaahi hingoa hotau ngaahi 'api mo e ui fakafamili 'oku ui ...tuku 'a e hingoa kakato kae ui fakakonga p , tuku p fo'i hingoa ia pea 'oku fakapikopiko p ke pu'aki fakakonga p ia 'e he kakai he'e mahino p ia, kae mahino p k 'e to e mole 'a e fo'i laum lie ko e *ombudsman* ko e omipatimeni, pea 'e 'e lele fuoloa foki ha feitu'u 'o tali p ko pati p ko ...

Sea K miti Kakato: M 1 'Eiki N pele.

Lord Tu'iha'angana: Sio ki h ko e 'uhinga p he me'a tatau, ko e laum lie ke 'uhinga ki he me'a...ko e to e lilu holo ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki N pele fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'i' fitu: Ko 'eku 'uhinga 'a'aku 'oku 'ikai ko ha fo'i lea fakap langi eni ia, ko e fo'i lea fakas eteni eni, pea 'oku 'i ai p mo e *norwich* ia ai, *Norway*, 'oku ma'u 'a e fo'i lea *Norway* he men, ko e kongia ki mu'a ia 'oku 'uhinga ia ko e komisona, p ko e *advocate*, fakafofonga. Ko e fo'i lea ia na'e tonu p 'ene tu'u 'ana ia ko e komisoni 'o e v 'o e h mo e h . He ko e tama ia ko eni 'e tu'u ia 'i he tafa'aki 'o e kakai 'o 'omai 'enau me'a l unga'i 'o 'omai ki he Fale ni kae tali 'a e lao ni. 'Oku 'ikai ko ha kau loea ia mo ha kau polisi ke nau faka'ilo ha taha. Ko 'enau fo'i

me'a p 'anautolu ko e 'omai ki heni pea ko e me'a faka-Fale Alea ia kapau te tau faka'ilo 'etautolu ko 'enau sio ki ha totonu 'a ha taha, ko e kau fakafofonga p ia 'i ha fokotu'u 'e he Fale Alea p ko e Pule'anga ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele, ko e tokoni eni, N pele fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou fie tokoni p au ki he 'Eiki N pele fika 1 'o Vava'u, mahino mai eni ia na'a ne fakatotolo'i 'e ia 'a e fo'i lea, pea 'ai na'a 'oku 'i ai ha'o ki'i fo'i lea 'au na'a 'oku ongo lelei, 'i ai ki'i fo'i lea ia 'oku fa'a ng ue'aki 'e he kau 'uli'uli 'i 'Amelika 'o peh , *Oh! Man*, 'uhinga ko 'enau 'asi mai p , *Oh! Man*, 'e teuteu moutolu 'e 'alu atu'a *Oh Man* 'o vakai'i koe, *oh man*, ko e anga p ia 'eku vakai ki he Feitu'u na he ko e ...

Sea K miti Kakato: M lie, me'a mai Minisit ...

'Eiki Minisit Lao: Ko e ...k tau hoko atu ai leva 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i kole p 'a'aku, hang ko 'aneafi ko e si'i kole mai ko liliu kuo 'osi tali ia, ko 'eku 'uhinga p au mahalo p 'e peh p mo e ngaahi fonua ko he neongo 'a muli kia nautolu k na'a nau tali p , 'ai ai, k tau hang p ko e me'a kae toki hanga p 'o me'a 'a e N pele Vava'u 'ai ki ai, k 'oku ou kole atu p 'e hou'eiki mou me'a hifo mu'a ki he 12, ki he 12 'e Sekelitali ko e kolé p na'e fai 'a e fetu'utaki pea mo e va'a ko eni, ko e kole p ia hang ko e me'a na'e kole mai 'aneafi, 'ai p ke tatau, to'o 'a e K pineti, k ko e omipatimeni 'i he loto ki ai 'a e Sea. Tatau p ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki Sea..

'Eiki Minisit Lao: 'Io, pea tatau p mo e 17 mou me'a hifo p ki he 17 ko e kupu 29 tatau p mo ia ko e K pineti k liliu p omipatimeni 'i he loto ki ai 'a e Sea 'o e Fale Alea, tatau p ia pea ko ene ha'u p ia tatau pea mo e me'a e 'Atita Seniale. Pea 'oku ou fokotu'u atu ai p 'a Hou'eiki ko ene 'osi p 'a'ana ia ko eni 'osi 'a e ki'i lao ia. M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'e fika 12 'o Ha'apai.

Vili Hingano: M 1 Sea. Ki'i me'a lekeleka p kau ai p mo e me'a ko eni. Sea 'oku ou sio p au ki he kupu 8, kupu 8 'oku peh , 'oku fakapekia 'a e kupu 6 'o e tefito'i lao pea fetongi 'aki eni, 'a ia ko e kupu 6, kupu 2 si'i (a). Ka u lau atu p 'a e kupu 2 si'i k taki ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Vili Hingano: 'E ngofua ke fakam 1 l ó'i 'a e omipatimeni mei he lakanga 'aki h tu'utu'uni faka Fale Alea 'a e Fale Alea kapau ko e taha 'oku lolotonga omipatimeni, kuo (a) tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga ko ha taha mo'ua hulu 'o 'ikai lava ke totongi.

Sea ko 'eku tokanga atu ko e 'uhinga ko e taimi ko eni 'oku fai ai 'a e fo'i ...'oku h mai ai 'a e kupu'i lao ko eni, kuo 'osi fakanofu 'a e tokotaha ia ko eni, 'a ia ko e kupu 5, kuo 'osi fai 'a e fo'i *process* ia ko ia, 'osi fai 'a e tala fatongia kakato mai, pea fokotu'u 'a e tokotaha ko eni 'o tali 'e he Fale Alea 'o hoko ko e 'omipatimeni, 'oku toki h mai 'a e fo'i kupu ia ko eni, kupu 8 'e ngofua

ke fakam l l ó'i 'a e 'omipatimeni mei he lakanga 'aki h tu'utu'uni faka Fale Alea 'a e Fale Alea kapau ko e taha 'oku lolotonga omipatimeni, kuo tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga.

Fokotu'u ke to'o mai kupu 2 (a) ki he kupu 5

'A ia ko 'eku fokotu'u atu Sea f f ke to 'o mai 'a e fo'i kupu 2 (a) 'o fakafoki mai ki he kupu 5, ko e 'uhinga ke lava 'o fai 'a e *screen* he 'i he tala fatongia pea fai 'a e p nolo pea toki fokotu'u 'a e tokotaha ko eni kuo maau m lie, he 'ikai ke fu'u mahu'inga m lie 'a 'etau fokotu'u 'a e tokotaha ko eni pea toki 'omai 'e he Fakamaau'anga h l pooti ko e tokotaha ko ena 'oku mo'ua, 'oku 'i ai hono mo'ua. Mahalo ko 'eku ki'i fokotu'u atu p ia ki he Minisit Lao pea mo e Pule'anga p te nau laum lie ki ai, pea toki ki'i fulihi p 'a e fakalea ko eni 'o e kupu si'i 2 (a) Sea hono 'omai ko eni 'i he kupu 5.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tokoni Pal mia .

Fakama'ala'ala he 'uhinga kupu 5 & kupu 6

'Eiki Tokoni Pal mia : Sea ke u tokoni atu ki he m mipa. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e hou'eiki m mipa 'o e K miti Kakato. 'E fakatokanga'i ange ko e kupu 5 'o e lao ko e *term p* ko e *contract* ia ko ko 'a e *Commissioner* Sea, ko e kupu 6 leva ki hono to'o 'o e *Commissioner*, 'a ia ko e 'uhinga eni k mo'ua 'i he Fakamaau'anga ko e *ground* ia ke fakanofa ai p tuli ai 'a e tokotaha ko ia, 'a e 'omipatimeni. Ko e 5 ia 'oku ne talamai p 'e ia 'a e tu'unga ko 'ene ng ue, k a'u 'o ta'u 72, pau ke ke m l l , kapau 'oku te fiem l l , pea ke 'omai ha'o tohi ki he Sea, 'a ia 'oku na kehekehe p taumu'a Sea, ko e 5 ia, pea ko e 6 leva ia ko e taimi ia ko 'e faitu'utu'uni atu ai ko 'a e Fale te'eki ai ke m l l ia, 'a ia ko e tuli ia ko ko omipatimeni, p ko hono fakanofa 'i he ...kae tautefito p ki he ngaahi 'uhinga ko ena 'oku 'oange, tu'utu'uni 'a e Fakamaau, m l l ko e 'uhinga ko e tu'unga fakamo'ui mo e ala me'a peh Sea. Ko 'eku fiema'u p ke fakamavahevahe'i 'a e ongo kupu 'e ua ko eni 'a e lao Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai 12.

Vili Hingano: M l Sea 'oku ou fakam l ki he 'Eiki Tokoni Pal mia 'i he tokoni ko eni kuo ne 'omai. Sea ko e kupu 5 eni 'oku me'a mai ai 'a e Tokoni Pal mia . Ka u lau atu p 'a e kupu 3 mei he kupu 5 Sea. 'Oku 'ikai taau h taha ke fokotu'u ko ha 'omipatimeni, p ng ue 'i he tu'unga ko ia tukukehe kapau ko e taha ko ia ko ha taha, ko e ngaahi *criteria* ena p ko e ngaahi makatu'unga Sea 'oku 'omai 'e he kupu 5 (a) (b) pea mo e (c) ke hoko ai h taha p ke hire h taha p fokotu'u 'e he Fale Alea h taha ke hoko ko e 'omipatimeni.

'A ia ko e me'a ko eni ko eni 'oku hoko 'i he kupu 8 Sea, 'oku talamai ai ko e ngaahi 'uhinga eni 'e fakam l l ó'i ai 'a e tokotaha ko ia. 'A ia ko e fakam l l ó'i ko eni 'oku 'osi 'i loto 'a e tokotaha ia...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai ko e fakatonutonu eni 12.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: K taki fakamolemole ki'i me'a hifo p na'a ko e kupu 3 ia na'a ke me'a ki ai. M l .

Vili Hingano: ‘Eiki Sea ko e kupu 5 eni ‘oku ou fakahoha’ a atu ai, pea mo e kupu 8. Ko e me’ a ko ‘oku talamai ‘e he kupu 5, fetongi ‘a e kupu 3, ‘oku fakapekia ‘a e kupu 3 ‘o e tefito’ i lao pea fetongi ‘aki eni. Pea ‘oku ou lau atu leva ‘a e kupu 3 (c) Sea ‘a e me’ a ko eni ko ‘oku fetongi ‘aki ‘a e kupu 3 motu’ a. ‘Oku ‘ikai taau h taha, ‘a ia ko e ngaahi makatu’ unga eni ke fai ai hono hire ko ha tokotaha ‘e he Fale Alea ke hoko ko ha ‘omipatimeni, pea a’ u mai ki he 8 ...

M teni Tapueluelu: Sea ki’ i tokoni atu ...

Sea Komiti Kakato: 12 ko e tokoni eni ‘a Tongatapu 4...

<005>

Taimi: 1140-1150

M teni Tapueluelu : .. tokoni p Sea ke fakama’ ala’ ala, he ‘oku ou fakatokanga’ i na’ e hoko eni ‘i he ‘aneafi, ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’ u na mo e Hou’ eiki. Ko e ‘uhingá, ko e Laó, ‘Eiki Sea, ke tokanga’ i e fakafiká. ‘Oku ‘i ai e ‘aitemi, fika ‘aitemi, pea mo e fika ‘o e kupu ko ‘o e Laó. ‘Oku ‘ikai foki ke ‘omai e fo’ i Laó. Ko e ‘aitemi 5 ‘oku me’ a atu ai e Fakafofongá, ka ko e kupu 3 ia ‘o e Lao. ‘A ia ko e kupu 3 ‘o e Lao lolotongá, ‘oku to’ o ia kae fetongi’ aki e kupu 3 fo’ ou eni, ‘a ia ko e ‘uhinga ia hono fakahokohoko ko e pepá, ke tokanga’ i p mu’ a ‘e he Hou’ eiki. ‘Oku fa’ a fetu’ oaki ‘a e fika ko ‘o e ‘aitemi ‘oku ‘asi ko he hokohokó, mo e kupu totonu ‘o e Laó.

Sea K miti Kakato : Kupu 3.

M teni Tapueluelu : Ko ia, ko e ki’ i tokoni p ia, Sea. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 , 12.

Vili Hingano : ‘Eiki Sea, fakamolemole, ko e me’ a ko eni ‘oku me’ a ki ai ‘a Tongatapu 4. Me’ a hifo pe ki he peesi 6 mo e peesi 7, Sea, te u ng ue’ aki p ia. ‘I ‘olunga ‘i he tuliki to’ ohema ko ‘o e peesi 6, ‘oku ‘asi ai e fo’ ilea ko e

Sea K miti Kakato : ‘E 12, k e ki’ i fakatonutonu eni. Ko e tokoni,

Vili Hingano : Tokoni mai koe.

‘Eiki Minisit Polisi : ‘Eiki Sea, m 1 ‘aupito ‘a e ma’ u faingam lie, pea ‘oku ou fakatapu ki he Hou’ eiki M mipa e K miti. Ko ‘eku ki’ i fakatonutonu p , ko e kongá ko iá, ‘aitemi 5, fetongi ko ki he kupu 3, ko hono ‘uluaki ‘osi ia e ‘initaviu ko ia e tokotaha ‘Omipatimeni, fou he *process* ko ia anga maheni, pea ma’ u ‘enau filí, pea fili’ aki ‘a e ngaahi poini ko eni, e falala’ anga mo e me’ a. ‘E kau ai p , kapau ko e tokotaha ko iá, he ko ‘ene ta’ e falala’ anga p , kapau ‘oku ‘i ai ha’ ane hopo ‘a’ ana ‘oku mo’ ua, he ‘ikai ke fakah mai ia ai. Pea kapau ‘e ha’ u e toko taha ko iá, ‘oku falala’ anga, pea fou mai he ‘Eiki Sea, ‘o a’ u mai ki Fale Alea ni, pea tau tali. Sai, fe’ unga e tokotaha ko ení, mo falala’ anga, ke ne fai e ng ue ko ‘a ‘Omipatimeni.

Ka lau leva ki he ‘aitemi 8, ‘a ia ko e fakatonutonu ia ki he kupu 6. ‘A ia ko e fatongia e tokotaha

ko ení, lolotonga ‘ene fai fatongiá, ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku feh laaki, ‘o faka’ilo he Fakamaau’anga, ‘o mo’ua. Ko e taimi ia ‘oku h mai ai e me’a ko . Pea ‘omai leva ki heni, ko ‘etau hanga ia ‘o fakakaukau’i pe ‘oku totonu ke fakahifo e tokotaha ko iá mei hono fatongiá. Ko e ‘uhinga ia ‘a e kupu ko , ko e taimi ia ‘oku to’o aí. ‘E pau p ke toe fou mai ki he Seá. Me’a ki ai e Sea. Ka ‘oku ne ongo’i ‘oku fakafiem lie e me’a ko iá. Ka ‘oku pau p ke ‘omai ki heni ke fai ki ai e feme’a’aki ‘a e Hou’eikí. Ko e anga ia e mavahevahe ‘a e ongo kupú. M l ‘aupito Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Me’a mai.

Vili Hingano : M l Sea, ‘oku ou fakam l ki he Minisit Polisi, tokoni ko eni ‘oku ne ‘omaí. Ka ‘oku ou tui au ia, ‘oku *entitle* p ia e fakamatala ko eni kuo ne ‘omaí, Sea. Ka ko e anga p eni ia ‘eku fakakaukau, ko e ‘uhingá. Tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’angá, ko ha taha mo’ua hulu ‘o ‘ikai lava ke totongi. ‘Eiki Sea. Ko tautolu ko eni e kau Fakafongong Fale Aleá, na’e ‘i ai ‘etau foomu *clearance* mei he Fakamaau’angá. ‘A ia ko e fakapapau’i ia ‘oku falala’anga ‘a e tokotaha kanititeiti ‘oku ne faka’amu ke hoko ko ha Fakafongong Fale Aleá. Pea kuo pau ke *clear* ‘a ‘ene l kooti pea mei he Fakamaau’anga kae toki hoko ko ha toko taha Kanititeiti.

‘A ia ko ‘eku fakafuofuá, Sea, ki he me’a ko ení, hang ko ‘eku lave ‘anenaí, Sea, kuo ‘osi ‘i loto e tokotaha ia ko ení, ‘i he ‘Omipatimeni. Kuo hoko ia, ko hono sínó, ko e ‘Omipatimeni. Pea ko e ‘omai ko eni he fo’i kupu ko ení. ‘E ngofua ke fakam l l ‘i ‘a e ‘Omipatimeni. Mahino e me’a ia ‘oku me’a ki ai e Minisit Polisi. Ka ‘oku ‘ikai ke u ‘iló, pe ‘e to e hopo fakak ia, kuo tau ‘osi hanga ‘etautolu ‘o ‘oange hono faingam lie ki loto. Ka ko e me’a ko , anga ki aí, he ko e fo’i *time line* ko eni ‘oku h mai ai e fo’i kupu ko ení, ‘oku ‘osi hoko e fo’i sino ko ení, ko e ‘Omipatimeni, pea toki ‘omai e me’a ko mei tu’a, ‘a e l pooti ia ko mei he Fakamaau’anga. Ko e toko taha ia ko ena ‘oku ‘i ai hono mo’ua hulu, ‘oku te’eki ai ke totongi. ‘A ia ka ko e anga p ia ‘eku fakakaukau, Sea. F fe mu’a ke ‘omai ia ki h , ki he kupu 5.

Sea K miti Kakato : Fakafongong, te ke tali e tokoni ‘a e Minisit Fakalotofonua?

Vili Hingano : ‘Io, tokoni mai. M l Sea.

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua : Sea, ko e malanga ia ‘oku ‘ikai ko ha tokoni.

Sea K miti Kakato : Me’a mai koe, 12.

Vili Hingano : Sea, ‘osi mahino ‘a e me’a ia ‘oku ou fakahoha’ a atu aí, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Palemia : Sea, ko e ‘ai atu p ‘eku ki’i tokoni.

Sea K miti Kakato : Me’a mai, Tokoni Pal mia.

‘Eiki Tokoni Pal mia : Tu’u mahino ‘aupito ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafongong, Sea, ko e ‘uhingá *as a pre condition*. Ki mu’a pea filí, pe ‘oku ‘i ai ha’ane mo’ua. Loto p e Pule’anga ia kapau ‘e fiema’u ke faka’asi ia. Ko e ‘uhinga foki ia ko e kupu e tahá ia. Kapau ‘oku lolotonga ‘ene fakahoko fatongiá, pea ‘i ai hano mo’ua, ko e ‘uhinga ia ‘e ala tuli aí. Ka ‘e lava p ‘o fai ha sio, na’a ‘oku kau mo ia he ‘uhingá. Pau ke te ‘uluaki fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai

ha mo'ua e tokotaha ko ení he Fakamaau'anga, kae toki hoko ko e 'Omipatimeni. Kapau ko e 'uhinga ia 'a e Fakafofongá ke kau ia he ngaahi *pre condition* ko he falala'angá, 'e lava p ia 'o loto lelei ai p ke t naki ki ai.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, Minisit Lao.

'Eiki Minisit Lao : Ko e kongá ko ená, 'oku mou hanga p 'o fakatokanga'i, ko e kongá 1, kapau kuo mate. He ko e kongá, kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha he lakangá, pe ko hono to'o mei he lakangá, *remove*. Pea ko e kongá 'uluakí, ko e 'ikai ia ke 'i ai ha taha he lakangá, ko e m l l , ki fa'itoka, pe ko e 'osi hono teemí. Ko e kongá 'uluakí ia. Konga leva hono uá, ko hono to'o ia mei he lakangá. A ia ko e to'o ko mei he lakangá, kuo hanga 'e ha Fakamaau'angá 'o talamai, 'oku 'i ai hono mo'uá. Pea kuo pau ke toe foki mai ki he sino ko na'a ne hanga 'o fai hono fokotu'ú, ke ne ..... Ko e me'a eni na'e hoko ki hotau tokoua e taha. Na'e hanga 'e he Fakamaau'anga 'o tuku kitu'a, pea na'e toki hanga p 'e he Falé heni 'o tuku ia. He ko e Falé, na'a ne. Ko e laum lie tatau. M l .

Tali e t naki ki e kupu 5(3)

Vili Hingano : Fokotu'u atu e me'a ko eni na'e 'ai he tohi faka'iló, Sea. T naki p ia ki he kupu 5, kupu (3), 'o 'ai e kupu ..... Sea, k taki fakamolemole. 'Oku ou pou pou atu ki he me'a ko eni 'a e 'Eiki Tokoni Pal mia. Ke t naki p e ki'i fo'i kupu (d) he kupu (3), 'i he kupu 5, Sea. Kupu 5, (3)(d), ke t naki ai 'a e ki'i fo'i me'a ko iá, ke fakapapau'i ko e toko taha ko eni ko 'oku tau *screen* ke hoko ko e 'Omipatimeni, 'oku 'ikai ke 'i ai hano mo'ua hulu 'i he Fakamaau'angá.

Sea K miti Kakato : T naki p , kau ki ai mo e mo'uá.

Vili Hingano : 'Io, hulu. Ko ia p , 'Eiki Tokoni Pal mia, ko e me'a ia e?

Sea K miti Kakato : Ha mo'ua he Fakamaau'anga.

M teni Tapueluelu : Sea, ka u ki'i tokoni p ki he Fakafofongá.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu : Sea, 'oku ou pou pou au ki he fakakaukaú. Ka ke ki'i fakatokanga'i ange p 'e he Hou'eikí, 'Eiki Sea, 'oku kehekehe e mo'uá. Kapau te tau peh 'oku 'i ai ha'ane mo'ua. 'E 'uhinga ia, Sea, kau ai ha ni'ihí 'oku 'i ai ha fa'ahinga mo'ua p .

Sea K miti Kakato : Mo'ua falekoloa.

Fokotu'u ke fakamahino ko e mo'ua he Fakamaau'anga

M teni Tapueluelu : 'Ikai, kapau, ko e peh ko e mo'uá, 'oku 'uhinga ki ha feitu'u p . Kapau 'oku peh , mo'ua he Fakamaau'anga, ko e mo'ua ia ko 'oku talamai 'e he Fakamaau'angá. Pea kapau ko ha peh ko e *bankruptcy*. 'Oku 'uhingá, ka ai ha taha 'oku 'ikai ke ne to e lava 'o totongi hono mo'uá, he ko e 'uhingá 'oku lahi p e kakai 'oku 'i ai honau mo'ua, 'Eiki Sea, ka kuo 'osi fai e alea ke t t , mo totongi. 'A ia 'oku fai e felotoi lelei mo e ni'ihí ko 'oku fai ki ai e mo'uá,

‘ou lava p ‘o t . ‘Oku ‘ikai ke *bankrupt* e toko taha ia ko iá. He ‘oku lava p ‘o t . Ke ki’i *define* ke tonu. Kapau ‘e tohi’i ki he Laó, ko ‘ene tu’u ia ‘ana he Laó. ‘A ia ko e fo’i lea na’a ne me’a mai’aki, ‘Eiki Sea, ko e mo’ua hulu. Mahalo ‘oku ofi ia, pe ko ha mo’ua ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘o totongi. Ko e ki’i fakakaukaú, mahalo na’a mea’i ange ‘e he kau loeá ha lea totonu ki ai, faka-Tonga, ‘a e ‘Eiki Sea. Ke ki’i fakafaikehekehe’i. Pea kapau ko e laum lie ‘ene me’á ‘a’ana ia, ha fa’ahinga taha p ‘oku mo’ua, ko ‘ene nono’o ia, Sea, ha fa’ahinga taha p ‘oku mo’ua

Lord Nuku : Sea, ‘e lava p ke u ki’i tokoni atu, Fakafofonga?

M teni Tapueluelu : Tokoni mai ke tau tokoni’i ai leva e, Hou’eiki.

Lord Nuku : Kapau te tau ‘unu tautolu ia

Sea K miti Kakato : Me’a ki lalo N pele ‘Eua. N pele ‘Eua me’a ki lalo.

Lord Nuku : M l Sea.

Sea K miti Kakato : Hou’eiki, ‘oku ou kole atu, He ‘ikai ke mole ai ho hou’eiki, kapau te ke fakahoha’a mai ki he motu’a ni. Ke u fai ke u tali, ko e ‘uhingá

Lord Nuku : K taki fakamolemole, ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga atu au ko e Hou’eiki au. Ko ‘eku tokoni ki ai ke fakavavevave ‘etau ng ue ‘oku fiema’ú. Pea kapau ko ena ia, pea ke toki vahe mai p ‘e koe hoku taimi ‘oku kau toki tu’u au. M l .

‘Eiki Minisit Lao : ‘E sai p

Sea K miti Kakato : Minisit Lao.

‘Eiki Minisit Lao : M l Sea, k taki. ‘Oku ‘i ai, ko e Lao ki he, ‘oku kau ai ‘a e mo’ua ki he Fakamaau’angá. Ko e Lao ‘amautolu he *Tourism*. ‘E sai p ia ki hono t naki atu ki ai ‘a e me’a. Ka na’a mau hanga ‘o kumi pea mo e Minisit *Tourism*, ke pehe ni. Ne ne kau ‘i he kau Tal kita, ko e tupu, ko e mo’ua ‘i he Fakamaau’angá. Pea ‘oku sai p ia. Tali p ‘e he Pule’angá.

Sea K miti Kakato : Kuo tali ‘etau ...

<006>

Taimi: 1150-1200

Sea K miti Kakato: ...kupu ko eni. Me’a mai ...

Vili Hingano: ‘A e fakatonutonú ?

Sea K miti Kakato: To e fakatonutonu.

Vili Hingano: ‘Ikai, ‘uhingá ki he me’a ko ia na’e me’a mai ‘e ..

Sea K miti Kakato: ‘Oku ne tali ‘a e me’a ko ia ‘oku ke me’a mai ki ai.

Vili Hingano: M l Sea, fakam l atu ki he Pule’angá ko e ‘uhingá ko e me’a ko ia. Sea, ‘oku ou to e hoko atu p , ko e Kupu 12 mo e Kupu 17 na’e me’a mai ‘aki ‘e he Minisit Lao. Ko e fakatonutonu p ..

Sea K miti Kakato: Fakafofonga te tau a’u p ..

Vili Hingano: Ko e ki’i me’a p eni ia Sea, ko ‘ene ‘osi p kuo fokotu’u ‘etau Laó tau p loti tautolu. Kuo ‘osi mahino ‘a e me’a k toa ia ‘i he Lao ko eni. Ko ‘eku ki’i ‘oatu p ‘e au ‘a e fo’i me’a ko eni Sea, na’e me’a mai ki ai. Ko e me’a ia na’a ku hoha’a ki aí, Kupu 12 mo e Kupu 17. Ko e me’a ko ia na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit Laó ‘i he Kupu 17, kiate au ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai. ‘Oku fakatonutonu ‘a e Kupu 29 ‘o e tefito’i laó ‘aki hono tamate’i ‘a e ngaahi lea ..’Ene ‘Afió ‘i he Fakataha Tokoní.. pea fetongi’aki ‘a e lea ..Kapinetí... ‘A ia ko e me’a ko ia na’a ne ‘omaí, ke fetongi’aki ‘a e ‘Omipatimení ‘i he Fale Alea. ‘Oku tonu ke fetongi ki he ..‘Eiki Sea.. Fetongi’aki ‘a e ..

Sea K miti Kakato: Sai p 12 ka tau toki a’u ki ai kae faka’osi ke fai mo ‘osi, ka tau ‘unu atu he te tau a’u p ki ai.

Vili Hingano: Sea, ko e fo’i me’a faka’osí p eni pea tau p loti. He ‘ikai ke tau to e *go through* mai tautolu ‘oku ‘osi mahino ‘a e me’a.

Sea K miti Kakato: He ‘ikai te ke pule koe ki he p lotí. Me’a mai Minisit Fakalotofonua.

Vili Hingano: M l Sea.

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: M l . Tapu mo e Sea ‘o e K miti Kakató, tapu ki he Pal miá kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Minisit ‘o e Kapinetí, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau N pele ‘o e Fonuá, tapu mio e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘E Sea k taki fakamolemole, ko e ki’i me’a ‘e 2 ‘oku ou tokanga atu ki aí, ka te u ki’i foki ki mui. He na’a ku fiu au he feinga atu, pea fakaulo atu ‘eku ‘uhilá, ‘oku ke me’a holo p koe. ‘E lelei p ?

Sea K miti Kakato: Me’a mai koe.

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Ko ‘eku fakahoha’a atu ‘a’aku he fo’i lea ko mo hono ‘ai ‘a e fo’i lea ko ko e ‘Omipatimeni,.. ‘a na’e me’a ki ai ‘a e N pele Fika 2. ‘Oku ou pou pou au ia ke ng ue’aki ‘a e lea ko ia. Ko hono ‘uhingá, ko e leá, ko e me’a mo’ui *living identity*. ‘A ia ka ‘ilonga ha me’a ‘oku mo’ui, ‘oku tupu, pea ‘oku liliu. Ko ‘etau lea faka-Tongá ‘oku ‘alu p ‘a e taimí mo e t naki mai ‘a e ngaahi lea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau ngaahi lea peh ‘atautolu. Fakat t . Kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi lea kuo tali ‘e he sosaietí ke tau ng ue’aki, ng ue’aki ia. Sio ki h , ko e *laptop*, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i lea ia ko e leepitopu.

Lord Nuku: Sea ko e ki’i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit ko e fakatonutonu.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu ki he me’a ko ena ‘oku ke me’a ki aí, ‘oku kei laum lie p ia. Te’eki ke liliu ia, ‘oku laum lie p ‘a e fo’i me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ko ke fakatonutonu. ‘Oku te’eki ke ‘i ai ha me’a ia ki ai. Ko e fakatonutonu atu p , ‘oua te ke to e hoha’a koe ki ai, he ‘oku laum lie p ia. Ko ia p ia ‘oku ng ue’aki.

Sea K miti Kakato: M 1 .

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Ko e taimi ko ia ‘oku tau ma’u ai ‘a e me’atokoní ko e hau he ifó, ke ‘ai ha ki’i kelevi, ko e ki’i me’a fakaifoifo. ‘Oku ‘uhinga p ‘a’aku ia ke mahino lelei ‘a e ki’i *flavour* p . Kapau p ‘e laum lie lelei ki ai ‘a e Hou’eikí. ‘Oku lahi foki mo ‘etau ‘ leá. ‘Oku ‘uhingá eni ia, na’a ‘i ai ha t t la’a ‘a e Hou’eiki fanongo mai mei ha feitu’u. Ka ko ‘eku ‘uhinga p ke fakamahino, hang ko e komipiuta, tau naue’aki p ‘a e fo’i lea faka-Tonga. Ko e s puni ko e *spoon*, ko e t pile, tau ng ue’aki p ia. Ko e ‘uhingá eni ia ke u pou pou atu p fakataha pea mo e ‘Eiki N pele ko eni ‘o ‘Euá, ke tau ng ue’aki p ‘a e fo’i lea. Ko e ‘oatu p ‘a e ki’i *flavour* p ke fakamahino lelei p ‘etau ‘ me’a.

Sea K miti Kakato: M 1 ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Ko hono ua p ‘o e me’a ‘oku ou tokanga atu ki aí Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ke tali ‘a e kupu. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me’a mai N pele Fika 2 ‘o Vava’u.

Fokotu’u ke tali ‘a e ngaahi kupu kotoa

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea ‘oku ou tui au mahalo kuo napangapangam lie. ‘Oku ou pou pou atu au ki he me’a ko ena ‘a e Fakafofonga Fika 12, tau p loti mu’a, ka tau hokohoko atu. Ko e Tohi Tangí, ko e me’a ia ‘oku mahu’inga tahá he taimi ni ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit , ko e fokotu’u ‘a e Hou’eiki N pele Fika 2 ‘o Vava’ú, pou pou ki he me’a ko ia na’e me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga 12.

Lord Nuku: Ko ‘eku ki’i pou pou, ke u talamon atu ki he Pule’angá ke ng ue’aki lelei ‘aki ‘a e Laó, kae ng ue lelei. ‘Ofa ke kau ‘a e ‘Eiki, m 1 .

Sea K miti Kakato: Kalake, fakakau atu eni he l kooti. ‘I ai p ha ki’i taimi ‘a e Hou’eiki ‘o Tongatapu Fika 1.

Lord Vaea: Sea, fekau’aki p pea mo e fika 9 .

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ki he tau’at ina e Fale Alea ki he fokotu’u v henga

Lord Vaea: Hili ‘a e fokotu’u mei he Ma’u Mafai V henga . ‘Oku ou lave atu p au ki a’í Sea, kuo ngalingali he tu’u ko ia he taimi ní ia, mahino mai p ko e V henga ko ko ‘o e Fale ni ki he kaha’ú ‘e foki p ia ki he Pule’anga. Peesi 7 – ko e fika 9, fakatonutonu ‘a e Kupu 8 (1) pea ‘oku h ai ‘i he kongá ki mui ko ia ‘o e s tesi ko iá ‘oku peh : ‘I he vaha’a ‘o e *Ombudsman* pea mo e Seá, hili ‘a e fokotu’u mei he Ma’u Mafai V henga . ‘Oku ou lave p Sea, ko e ‘uhingá, he ‘oku mahino mai leva ia, ko e taimi ko ko ‘e ‘ave ai ‘a e lakanga ko ení, ‘oku fakafuofua mai p ia, mei he Ma’u V hengá ‘a e lakanga ko ia ‘o e *Ombudsman*, ‘uluaki. Ua, ngalingali ko e kaha’u ia ko ‘o e ngaahi lakanga ko eni ‘e ‘omai ki he malumalu ‘o e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, ‘oku makatu’unga ia ‘i he Ma’u Mafai ‘o e V henga. ‘E ‘ikai ke to e fai ha ngaahi v henga mavahe ia, ‘a ia ‘oku tau’at ina ki ai ‘a e Fale ‘eiki ni. Pea ‘i he’ene peh Sea, ‘oku ou fie ma’u p , ke mahino, ngalingali ko e ngaahi lakanga ko ení, he ‘ikai ke a’u ia ki he tu’unga ko eni ‘o e kau Fakamaau. ‘E ngalingali ko e v hengá ia ‘e nofonoho holo p ia ‘i he 5 manó p ko e 6 mano si’i tupu p .

Sea K miti Kakato: Mea mai.

‘UHINGA HONO ‘AVE MAFAI KI HE VAHENG AKI HE MA’U MAFAI V HENGA

‘Eiki Minisit Lao: .... ‘Eiki N pele, kuo ‘osi to’o ia. Na’e ‘ai ia ke tuku ‘i he l volo ‘o e Fakamaau, ka ‘oku ‘ikai ke peh ia. Pea ko e uá, kapau p ‘oku mou hanga ‘o manatu’i, ‘a e to’u lulu tava ko na’e fai ko ‘i he nofo ko ‘a e me’á ‘i he Fale Aleá, ‘uhinga ia ne foki ai, ki Ma’u Mafai ko eni pea ko e Ma’u Mafai ko ení, ‘oku kau k toa ‘a e kau Fakamaau, ‘oku kau k toa ha taha he Pule’anga ni. ‘Oku tau mai ‘ave ia ki he *Remuneration*, m l .

‘Eiki Tokoni Pal mia: T naki atu p Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Pal mia:

FATONGIA MA’U MAFAI V HENGA KE FOKOTU’U MAI V HENGA KA ‘OKU AOFANGATUKU PE FALE ALEA

‘Eiki Tokoni Pal mia: T naki p ki he me’a ‘a e Minisit Laó, tautefito p ki he ‘uhinga ko ia na’e ‘ohake ‘e he N pele Fika l ‘o Tongatapu. Ko e sino foki ko ení ‘a e *Remuneration Authority* ko ‘enau me’a p ‘oku fa’i ko e *recommend* mai. Ko e me’a ia ‘a e Seá mo e Falé, pe te nau loto ki ai p ‘ikai. Ka ko ‘enau *power* p ko e ‘omai ha’anau fokotu’utu’u, *base* mei he ngaahi tu’unga ng ue ko ‘o e fatongia ko iá Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Vaea: Hou’eiki, ko e taha ‘o e fehu’í pea ‘oku ou fakam l atu p au ki he Tokoni Pal miá, ‘i ai ka ‘oku mahino mai p ai, ka ko e tu’u ko ia ki he kaha’ú, ‘e ofiofi p ‘a e v henga ia ‘o e *Ombudsman* ‘o fakatatau ki ha to e v henga . ‘E ‘ikai ke lava ia ke fu’u hulu ange, p mavahe. Pea kapau ‘e ‘omai ia ki heni, ko e *recommendation* ia, ‘a eni ‘oku tali ko eni heni. Hili ‘a e fokotu’ú, ‘a e Ma’u Mafai V henga . ‘Oku ‘ikai ke peh mai ke fokotu’ú p ‘e tali, ‘e he Fale. Ka ‘e ngalingali ko e tu’u ki he kaha’ú, ko e ki’i v henga p ia. Kehekehe foki Sea, ‘a e v henga ‘o e *Ombudsman* mo ha v henga lelei. Pea kapau ‘e ‘omai p ‘a e v hengá ia *Ombudsman* ‘oku teletele holo p ia mo ha ngaahi v henga *CEO* ko hai ia te ne fiema’u. Ko e tokoní p ia Sea m l .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai Hou'eiki Fika 2 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu mo e Seá, kuo u kole ke u h fanga p he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. Sea ko 'eku ki'i fehu'i p 'a'aku fekau'aki pea mo e kupu ko eni ko na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1 N pele. 'Oku ou sio hifo ki he fakamatala fakamahinó, 'oku fakamahino pau 'e he Kupu 9 'i he Kupu 8 kupu si'i (1) 'o e Laó, 'e ma'u v henga 'a e 'Omipetimení 'o fakatatau ki he aleapau ng ue 'e fokotu'u hili ha fokotu'u mei he Ma'u Mafai ki he V hengá . Sea, ko 'eku ki'i fakahoha'á p 'a'aku ia, p ko e taimi ko 'oku *under* ai he Seá mo e Fale Aleá, 'oku hiki k toa mai 'ene naunaí, pe 'oku hiki k toa mai 'ene *retirement* mo 'ene me'á ki Fale ni, pe 'oku tuku p ia 'i tu'a? 'Ene *Retirement Benefits* 'a e tokotaha ko ia?

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Minisit Lao: .... Pule'angá 'oku 'ikai ke hiki mai ia ki heni. Ko e fili p ia 'e tautolu, ka 'oku fili p 'a e 'Atita Senialé, kau mo eni, ka 'oku 'i tu'a p ia. Fokotu'u atu ai p Sea.

Sea K miti Kakato: Fokotu'u . 'I ai ha pou pou? (*Ne pou pou*) Kalake.

'Akosita Lavulavu: 'Eiki Sea ki'i me'a si'isi'i p k taki. Vave pe.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Fokotu'u ke liliu kupu 9(b) ki he'ene 'Afio pe Tama Tu'i ke 'oua toutou liliu

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, peh foki ki he K miti Kakató, Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea, ko e fika 10 fakatonutonu 'o e Kupu 9(b) 'a ia ko hono tamate'i 'o e ngaahi lea .. Taufa'ahau Tupou IV.. 'i he feitu'u kotoa 'oku h áí, pea fetongi'aki 'a e ngaahi lea ..Tupou VI.. F f kapau 'e liliu ia Sea ki he 'Ene 'Afio p ko e Tama Tu'í, ke 'oua 'e toutou liliu 'a e fo'i Lao. Ko ia p m l Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Tali 'a e fakatonutonu ko eni. Pou pou? (*Ne pou pou*). Kalake tau p loti.

Lord Nuku: Sea, ko e p loti'i eni e Lao?

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Fokotu'u ke fakapaasi kotoa fo'i Lao Fakaangaanga 'e 3

Lord Nuku: Kae kehe, ko e 'ai ke u tu'u 'o fokotu'u atú, he na'a ku 'osi fakahoha'a atu foki ko e ' Lao ko ení 'oku fekau'aki. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au ia, ke tau hanga 'e tautolu 'o paasi fakataha ia, 'a e fo'i 3 ko ia. Fokotu'u atu p , p 'e tali 'e he Feitu'u na. (*Ne pou pou*)

Sea K miti Kakato: Kalake, ko e fokotu'u pea kuo pou pou.

Vili Hingano: Sea, 'oku 'i ai p 'a e ki'i me'a he fika 14. K taki p Hou'eiki, 'i ai p 'a e ki'i me'a he fika 14 meimei tatau p mo e me'a ko eni. Ko e 'uhingá ke tau paasi p mu'a 'a e 13 ka tau toki 'ai 'aho'at .

P loti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 13/2016 & ngaahi fakatonutonu

Sea K miti Kakato: Tau p loti 'e tautolu 'a e 13, ka tau toki 'unu mai ki he 14. Ko kimoutolu 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 13, mo hono ngaahi Fakatonutonu k taki 'o hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'ivakan , pea mo e 'Eiki Pal mia. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 18.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki. Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, pea ke fakah mai p ia he founa angamaheni.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki fakam l atu, tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito 'a e feme'a'aki, ka tau toki hoko atu ki he 2:00 'a ho'at .

(M l l Ho'ata(

<008>

Taimi: 1400-1410

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki, tau liliu ai p 'o **K miti Kakato**.

(Pea na'e liliu 'o K miti Kakato pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, Hon. Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)

Sea K miti Kakato: Tapu ki he 'Eiki Tokoni Pal mia, kau Minisit 'o e Kapineti. Fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afio. Tapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, Hou'eiki m l ho'omou laum lie ka mou me'a mai ki he'etau fatongia. Tau hoko atu p 'i he ... 14, Ngaahi Lao Fakaangaanga Fika 14, 2016. 'Eiki Minisit Lao me'a mai.

Lao Fakaangaanga Fika 14, 2016

'Eiki Minisit Lao: Sea, kole ke u h fanga ai p he fakatapu ... (kovi 'a e ongo) ... hotau Fale ni kae hoko atu e ng ue 'a e K miti Kakato. Ko e lao ko eni ko e me'a tatau p ko e lao p 'oku lolotonga mo'ui ko hono to e ki'i fakalelei'i. Pea ko hono fakalelei'i ko e ki'i, ko e *section* p 'e 12. 'A ia 'oku ki'i l loa ange eni 'i he lao ko na'a tau toki situ'a, ko e lao ko eni 'oku 'alu hifo ia ki he fitungofulu ka ko e ki'i konga p 'e 12. Ka 'oku 'ikai ke ... Ko e founa fili p mahalo ko e me'a lahi taha p ia heni ko e lahi 'a e ' fakatonutonu heni ko e fakatonutonu p 'o e lea. Ko e me'a mahu'inga lahi taha p 'i heni ko hono to e ... 'Oku founa tatau p 'a hono fili eni mo e fili ko 'o e *Ombudsman*. Ko e 'omai ki he ... ko e Sea 'i Fale Alea, ka ko e me'a lahi taha Hou'eiki ke mou hanga 'o tokanga'i ko e lilii ko eni 'o e Konisit tone he 2010 na'e to'o mai ai e mafai 'o e Tu'i ki he Kapineti pea ki he ... Pea 'i hono fakalea fakap langi, 'Oku 'omai ia ko e *Executive Authority* 'oku *vest* 'i he Kapineti pea 'oku toe ... pea 'oku *collectively responsible to the Legislative Assembly with the Executive Function of Government*. Ko hono 'uhinga ia 'oku 'omai ai ki heni 'a e ' konga 'oku hang 'oku mou mea'i 'o peh ko e konga e *Executive*, 'ikai, ko hono fo'i lilii ia. Ka ko e me'a faka'ofu'ofa ko kitautolu e kakai fili 'o e fonua, ko eni 'oku ta u ... Ka ko e me'a lahi taha p ia 'o e ki'i lao ko eni. M 1 . Ka 'oku ou tui te mou me'a hifo p moutolu ki ai, sio fakalukufua p pea 'osi p ia he 'oku ou tui p au Sea 'e lava p ia. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 , me'a mai Fika 1 N pele 'o Ha'apai.

Poupou ke tali 'a e fanga ki'i fakatonutonu iiki p & tali 'a e Lao fika 13

Lord Tu'iha'angana: M 1 Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki 'o e K miti Kakato. 'Eiki Sea ko ena ko e fakama'ala'ala 'oku 'osi fakahoko atu 'e he Minisit Lao pea 'oku ou kole p hang ko e kole ko 'anenai pea mahalo ko ia ai Hou'eiki ko e fanga ki'i, 'oku 'i ai p e fanga ki'i me'a p fakalukufua p mu'a he feme'a'aki heni pea mo 'eku fokotu'u atu p 'a'aku ia 'a e fokotu'u ke tatau p mo e lao ko kuo 'osi he ... ke tali p mu'a he k miti ia hang ko e Sea ke 'Eiki Sea ke tatau mo e *consistent* mo e lao ko 'anenai. Pea alea'i fakalukufua pea tau p loti ko u tui ko 'ene ... fanga ki'i me'a iiki p 'oku tokanga atu ki ai 'a e Hou'eiki ...

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'iha'angana: Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, mou laum lie lelei p ki he fokotu'u, tau ... mou me'a fakalukufua mai p , 12 ...

Vili Hingano: 'Io.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe.

Vili Hingano: M 1 'aupito Sea ko u poupou lahi 'aupito ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisit Lao pea mo e Fakaafongana N pele Fika 1 ko ia 'o Ha'apai. Mahino 'aupito p e lao ko eni ka ko e punipuni p eni ia ke hang ke *consistent* p 'o hang ko e fo'i lao ko 'anenai Sea. 'I he Kupu 13, ko e fakatonutonu ko ena 'a e t pile 'uluaki, Sea 'o hang p ko e ki'i ...

Sea K miti Kakato: Peesi fiha k taki?

Vili Hingano: Peesi 7 Sea. Peesi 7 ka ko e 'i he peesi 8 'oku, 'a eni hifo ia ... kupu ko ena ko he Kupu (*e*), hono 'ai ko ke 'at 'a e lakanga Sea 'o hang p ko e ki'i t naki ko na'a tau fai ko 'anenai ko ki he ... ki he fo'i lao ko eni 'i he Fika 13 Sea, ke hang p ko eni mo e me'a ko 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele Fika 1 'o Ha'apai, ke t naki atu p ko e mahalo ko e fanga ki'i me'a p ia 'oku fiema'u ke fakatekinikale ko ia ... t naki ki he'etau fo'i lao ko eni, kuo maau e fo'i lao ia Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'iha'angana: Ko ia Sea he ko u tui au ko e, ke ke tu'utu'uni p koe ki he me'a ko e ngaahi me'a na'e liliu, tali p he k miti 'o liliu he lao ko na'e toki 'osi, ma'u p he Kalake ia hang ko e me'a ko nau fakahoha'a atu ki ai.

Sea K miti Kakato: Me'a tatau, 'io.

Lord Tu'iha'angana: Pea p loti'i leva, fokotu'u atu 'e p loti'i e lao mo e fakatonutonu, m 1 .

T naki ki he kupu *d* si'i

Vili Hingano: He t naki atu p e Kupu (*d*) si'i ki he fo'i ... Ko ia he .

Sea K miti Kakato: 'Io ...

Vili Hingano: 'A ia ko e, ko e ... Sea ko 'eku 'uhinga ko eni 'oku to e fakahoha'a mai e Kalake ko e 'uhinga ko e Kupu 6, Kupu 2 si'i (*a*) ko e 'uhinga ke t naki mai ia ki he fakatonutonu ko eni ki he ...

Sea K miti Kakato: Tatau p ...

Vili Hingano: 'Io hang ko e me'a p ko na'a ta u fai 'anenai ki ... kae 'omai ia ki he kupu hang kiate au ko e Kupu 11 mahalo Sea.

...

Vili Hingano: Ko ia Kalake?

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Vili Hingano: Ko ia.

Sea K miti Kakato: F f e kongā ko ena 'oku peh he kupu p ko ia, ko ha taha mo'ua hulu, 'e 'i ai ha, hano ki'i, mou me'a hifo ang ki ai, kuo hulu hono mo'ua, 'e ... p 'oku ...

Vili Hingano: Ko ia.

Sea K miti Kakato: Ko 'eku 'uhinga p au ia ko e ki'i fo'i ...

Vili Hingano: ... 'E toki hanga p 'e he Kalake 'o ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Vili Hingano: Fakalelei'i p hono fakalea ...

Sea K miti Kakato: Mo'ua hulu mo e mo'ua Fakamaau'anga...

Vili Hingano: 'Io, m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l , Hou'eiki ...

Vili Hingano: Sea ko e faka'osi p ia 'oku ...

<009>

Taimi: 1410–1420

Vili Hingano: .... Fekau'aki ia mo 'etau fo'i lao fakamuimuí, mo 'etau fo'i lao ko eni ki he ng ue fakapule'anga 2016. Ko u kole atu p au ki he Minisit Lao p ko e Tokoni Pal mia ke k taki. 'I he fakamatala fakamahino 'i he peesi 10 'o e fo'i lao lolotonga ko eni 'oku tau ng ue ki ai.

Lord Tu'iha'angana: Sea, k taki, kae p loti e lao ia ko 14 ke 'osi ia ka tau toki hoko atu ki he 15...

Fiema'u fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 14 kupu 4

Vili Hingano: 'Io, ko u 'uhinga p au ia ko e fo'i fika 3 'i he fakamatala fakamahino 'i he fo'i Lao ko eni fika 14 Sea, peesi 10 Sea, k taki. 'Oku fakatonutonu 'e he kupu 3 'a e lao fakaangaanga, 'o e lao fakaangaanga 'a e kupu 4 'o e laó koe'uhi ke 'oua 'e ng ue'aki 'a e Laó ki he ng ue fakapule'anga ki he kau ng ue kae peh ki he komisiona. 'Ai p au ko u kole fakama'ala'ala p 'aku ia ai he ki'i fo'i fakamatala fakamahino ko ia ko e 'uhinga he ko e me'a ko eni 'oku 'omai he fo'i lao ko fika 15 Sea, 'oku fakah e lao ko eni 'a e 'omipatimení pea mo e komisiona ki he fakafepaki'i e ta'efaitotonu ki loto. Pea ko 'eku 'ai p 'aku ke fakama'ala'ala mai e ki'i fo'i konga.

Sea K miti Kakato: Fika 14.

Vili Hingano: Ko 'ene 'osi p ia Sea ko u fokotu'u atu ai p au.

'Eiki Minisit Lao: M l ka ko e ki'i fakama'ala'ala p . Kapau te mou sio ki he lao 3. Ko e *amendment* ko ki he lao ki he kau ng ue fakapule'anga 'a te tau toki hoko hifo ki aí, 'oku to'o ia ai.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Lao: 'Oku tatau p 'a e *ombudsman* mo e komisoní, 'e to'o ia, 'i he me'a te tau hoko hifo ki ai. M 1 .

Vili Hingano: M 1 Sea, fokotu'u atu ai p .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki. Poupou, kalake. Me'a mai Ha'apai Fika 2 N pele.

Tokanga ki he sino 'oku ne fokotu'utu'u vahenga Komisiona mo 'ene kau ng ue

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu mo e Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato kae 'at ki he motu'a ni ke 'atu ha ki'i fakahoha'a fekau'aki mo e lao ko ení. Lao ki he Komisoni ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu. Sea ko u fokoutua p 'o sio hifo ko e kupu 'e 14 pea 'oku lahi hono ngaahi ' fakatonutonu kehekehe. Pea 'oku ou sio hifo p au ki he kupu 2 ko eni ko ki he fakamatala'i ko 'o e fo'i laó, 'a ia ko e peesi 11 eni kupu 2 'o e lao fakaangaanga ke ne fakatonutonu 'a e kupu 4 'o e laó. Koe'uhi ke 'oua 'e ng ue'aki 'a e laó ki ha ng ue fakapule'anga ki he kau ng ue kae peh ki he komisoní. Kuo pau ke tu'utu'uni 'a e v henga 'o e Komisiona mo 'ene kau ng ue 'i he fealea'aki mo e Ma'u Mafai V henga. 'A ia ko 'etau talanoa eni 'o fekau'aki mo e v henga ko 'a e kau ng ue 'i he komisoni ko ení. Pea, 'a ia 'oku fai'aki p foki 'a e *process* tatau 'a e 'alu 'a e *remuneration* ke sio ko ki he'enau v henga. Pea 'oku f f leva hono haea mai ko p *appoint* p , founga ko 'oku fai'aki, 'e hanga 'e he sino ko ia p ko e tokotaha ko ia 'i he *ombudsman* 'o haea mai 'ene kau ng ue. 'Oku fai 'i Fale Alea ni p 'oku fai mai ia mei he Kapinetí p , he ko e talanoa eni ki he kau ng ue 'a e tokotaha ko ia, 'e Sea. Ko 'eku ki'i fifili p 'a'aku ia.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai e 'Eiki Minisit Pa'anga.

'Alu mafai ki he 'Omipatimeni ke fili 'ene kau ng ue & founga ng ue

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu ki he Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. 'Io ko e tu'u p ko ení ia 'e 'alu leva e mafaí ia 'ikai ke to e nofo *PSC* e kau ng ue ia ko 'a e sino ko 'omipatimení. Te nau hang nautolu ko e ' tita. Ma'u p 'enautolu 'enau mafai ke nau hanga 'o fokotu'u 'enau kau ng ue pea mo hono fakanoho e kau ng ue 'o hang , ka 'oku nau ng ue'aki p 'enautolu 'a e founga ng ue ko 'a e Pule'angá. Ka ko e sino ko te ne fai ko hono fakahoko ha kau ng ue mo hano tuku kitu'a, 'oku fai p ia 'e he 'omipatimení 'iate ia. 'A ia te ne 'omai p 'e ia 'ene founga ng ue mo e me'a nau feme'a'aki mo e 'Eiki Sea e Fale Alea. Ka ko e anga ia ko 'ene fononga atu 'osi 'etau tali e lao ko ení.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Fale Alea 'oku kakato ai 'a e fonua

'Eiki Minisit Lao: Tokoni atu p 'Eiki Sea. Sio p ki he Hou'eiki 'oku kei, 'oku 'ikai peh 'oku 'osi lolotonga ng ue lelei p ia. Ko e 'omai p eni ia, ko e kau eni he t naki atu. Ko e *ombudsman*, ko e *anti-corruption*, ' tita, 'ikai ko e peh ko ha me'a fo'ou, ko e hoko atu p eni ia. Tuku mai p ki heni ki he Falé. Mou manatu'i p hang ko 'eku lave ki aí, ko e 'uhinga ke ki'i fakama'ala'ala p . Ko e lilu ko 'i he 2010, mou k taki p ka u ki'i lau'i fakap langi.

Ko e *executive authority of the Kingdom shall vest in Cabinet which shall be collectively responsible to the Legislative Assembly for the Executive functions of the Government*. Ko e 'uhinga p ia 'oku 'omai ai ki hení. 'Ikai ko e peh 'oku 'ata'at 'aupito e Fale ni, ka na'e

fakakaukau p Pule'angá ko ia pea 'oku tui p , peh p Pule'angá ko ení, ko eni ko Fale Alea ni ko e kakato ia 'o e fonua. Fili k toa, ha'u k toa e ngaahi vahé 'i heni mo e Hou'eiki 'o e fonua, kakato ia e fonua. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'iha'ateiho: M 1 'aupito. Sea ki he ma'u ko 'a e motu'a ni.... 'A ia 'oku kakato e tupé 'i heni. Pea na'e makatu'unga ko 'a e liliu fakapolitikalé, ko e 'uhinga ke 'oua to e tuhu ki he 'Ene 'Afió, tapu mo ia, ka tau tuhu p ki he Kapinetí, 'a ia ko 'oku nau hanga 'o, *authority* lahi ia ko ke fakalele 'a e fonua ni. Pea 'ia tautolu 'i Fale Alea ni ke tau ...

'Eiki Minisit Polisi: 'Eiki Sea ke u ki'i fakatonutonu mu'a e me'a 'oku..

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki N pele.

'Eiki Minisit Polisi: Tapu p mo e Hou'eiki Fika 2 'o Ha'apai. Ko e 'uhinga ia ke 'oua te tau to e tuhu ki he 'umata, ka tau tuhu p ki he Kapinetí pea mo Fale Alea ni. 'Ikai ko, ko e 'uhinga ia 'oku 'omi kakato ai p ki heni ke fai mai p tuhú kia tautolu kae'oua to e tuhu ki ha feitu'u kehe. M 1 Sea.

Lord Tu'iha'ateiho: Ko ia, ko e'ku 'uhinga ia k taki Sea. Pea ko u to e ki'i mo'ut fu'ua tama he ki'i fo'i lau ko ia. Sea, te u ki'i fokoutua hifo e 'o ki'i laulau e me'á ke ki'i mahino ki he motu'a ni kau toki hoko atu. M 1 .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, mou laum lie lelei ki he lao fakaangaanga ko ení.

Lord Nuku: Sea, k taki ko e ki'i kole p ke ki'i fakama'ala'ala mai p Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Tokanga ki he mafai vaha'a e Fakamaau mo e Komisiona

Lord Nuku: Ko e fakama'ala'ala p Sea kupu 33, 'a ia ko e kongá 6 'oku fetongi, 'a e kupu 33 'aki e vakai'i ke ngofua ki ha taha fakamo'oni ke ne to e kole ki he fakamaau lahi. Ko e 'ai p ke fakama'ala'ala mai ange 'a e fo'i v ko 'o e fakamau pea mo e komisiona ko ení ki he ngaahi mafai ko ení, 'uh he ko e kupu motu'a 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku ta'ofi 'e he Komisiona. Ko e kupu fo'ou, 'oku faka'at e tokotaha ia ko 'oku ta'ofi ke tangi ia ki he Fakamaau Lahi. Ka ko e ' fakatotolo ko ení kuo hang kuo tau a'u tautolu ia ki he tu'unga faka'iló 'a e kupu 6, 33 p ko e'ai p ki falama'ala'ala mai p 'Eiki Minisit koe'uh kapau, koe'uhi ke to e fengae'aki ko eni 'i he vaha'a ko ia Sea.

Fakama'ala'ala he kongá e Lao fekau'aki mo e kongá ki he Fakamaau'anga

'Eiki Minisit Lao: Tonu p 'a e me'a 'a e Hou'eiki. Pau te mou me'a hifo ki he kupu 3 ko e, mou k taki, 'oku te'eki ai ke 'omai e me'a faka-Tonga ke ki'i ...

<001>

Taimi: 1420-1430

‘Eiki Minisit Lao: ... ke h ki he’eku me’á ka ko e kupu tolu ‘oku peh ia ai ko e *compulsory examination and inquiries*. Ko e ha’u eni ia ‘uhinga ia ‘oku kau ai ko e kongá Fakamaau’anga ena ko e taimi ni mou manatu’i *under oath* ia ‘a e kongá 33 ko e Fakamaau’anga ena ia. Pea ko e kongá tolu ko e k toa ena ia ‘a e ng ue ‘a e Komisona fekau’aki mo e Fakamaau’angá. Pea ‘i he 33 ko hono ‘uhinga ia hono ko hono lea totonu ‘o’ona na’a ku, pea ko u tu’u hifo p heni au ko e ki’i fo’i lea p ia ‘e ua ‘oku liliu ka na’a ku, kae kehe fetongi mai p ‘ena ia ka ko ‘eku, kapau te mou hanga ‘e moutolu ko e ki’i fo’i lea p ia ‘e ua na’e t naki ko ‘eku ki’i tu’u hifo p au na’e totonu p ke ki’i fo’i lea p ‘e ua. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u to e fu’u me’a lahi ia ai.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me’a mai Tokoni Pal mia.

Faingamalie ki ha taha ke ‘eke’i ‘ene totonu he Fakamaau’anga

‘Eiki Tokoni Pal mia: Tapu atu ki he Sea ... he ko e ‘uhinga eni Sea ke lava p he ‘e Fakamaau’anga ‘i ai ha fa’ahinga founa ‘e ‘i ai ha taha ‘oku ne peh ‘oku, ko e ngaahi fiema’u ko ‘a e *Commissioner* p ko e *condition* ko ‘oku ‘omai he *Commissioner* ‘oku ‘ikai ke tui tatau mo ia ke ‘i ai hano faingam lie ke ‘alu ki he Fakamaau’angá ‘o ‘eke ai p ke ne vakai’i ‘a e tu’utu’uni ko ia. Ko u tui ko e faingam lie ia ‘oku lelei ke ‘i ai p ha fa’ahinga founa te te to e lava ai ‘o a’u ki he Fakamaau’anga ‘o ‘eke ange ‘a ‘ete totonu pea mo e tu’utu’uni na’e fai mai kia kita Sea. M 1 ko e ki’i tokoni p ia.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: Ko ia Sea. ‘A ia ko e Komisiona foki ko eni ‘Eiki Sea ‘i he Komisiona ke ne hanga ‘o vakai’i ‘Eiki Sea...

Sea K miti Kakato: ‘Io me’a mai.

Tokanga ki he mafai Komisiona ke puke koloa

Lord Nuku: Ko e tu’unga ko ‘oku, na’e fai ki ai ‘a e ‘oku fai ki ai ‘a e fakakaukau koe’uhí ko e faitu’utu’uni ko ‘a e Komisiona ‘oku ‘i he l volo ia ke toki faka’at ia he Fakamaau. ‘A ia ‘oku m hino p kiate au na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Pal mia koe’uhí ke ‘i ai hano faingam lie. Ka ko e me’a ko ‘oku, ko e kupu motu’a ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi ko ai ‘i he kongá ki ‘olunga ‘oku ‘asi ai ke, ko ha ngaahi fekau ke’uhi ko e hang ko e puke ha ngaahi koloa. ‘A ia ko ‘etau peh kapau ko e 32 motu’a ko e paasipootí mo e ta’ofi e ‘ me’a peh . ‘A ia ko u tui p motu’a ni ia ‘oku ma’u tonu p ia ke pukepuke. Ka ko e fo’i mafai ‘a eni ko ‘oku ‘i he Komisiona ke ne hanga ‘o puke ‘a e ngaahi koloa ko ia. Hang ko e, ko e ‘uhinga’anga ia ‘a e fakat t koe’uhí ko e tu’unga ko ‘oku ‘i ai ko Komisiona ‘i he lao ko eni. Ko e ‘uluaki ia Sea. Ko e, ke’uhi ke toki sai p ke toki tali mai p mei Taumu’a.

Ko e me’a ko hono uá ko e lave’i ko he motu’a ni ko e lao ko eni ‘oku ‘alu p ki he sino ‘e taha. *Ombudsman* ko eni na’a tau paasi ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki hano fakataha'i ongo fo'i Lao pea to e lahi ange mafai ma'u Komisiona

Lord Nuku: Pea mo eni Komisiona ki he Ta'efakafepaki'i ko Ta'efaitotonu 'oku hang kiate au 'oku 'alu p ki he malumalu p 'o e toko taha. 'I he tu'u 'i he taimi ni kae toki fakatonutonu mai p ia mei Taumu'a. Ko e me'a ko 'oku fai ki ai e tokanga na'a fakataha'i 'a e fo'i lao ko eni 'o ma'u ai 'a e fo'i mafai 'oku fu'u toe lahi ange 'i he fo'i toko taha ko ia neongo ko e ongo lao kehekehe 'e ua. Ka 'e lava p 'o fakafekau'aki p . Ko e 'ai p ke ki'i fakama'ala'ala mai p ia pea mei Taumu'a 'Eiki Sea. He koe'uhí kapau na'a na m vahevahe ke fai e ongo fatongia ke faingofua ange.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit Lao.

Lord Nuku: Ka ko e tupu'anga ia 'eku ma'u ko ki ai ko e 'ai p koe'uhí ko 'ene 'alu ko ki heni 'a ko kupu ko na'e fai ki ai 'a e hoha'a ko e l volo ko 'o 'ene, hono mafai 'oku 'alu ia ke toki alea ia pea mo e Fakamaau Lahi.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a p 'eta maama Minisit Lao.

Malava pe Komisoni Ombudsman 'o to e Komisiona ke Tau'i Faihala

'Eiki Minisit Lao: Ko e 'uhinga ia hono fokotu'u mai ko eni 'e fua kamata'aki p 'oku fakangofua h 'oku 'ikai ko e ta peh mai ia 'e taha p 'ikai. Kapau 'e me'a na'a mou me'a lelei 'oku, 'e toki fakangofua'i 'e toki hanga he 'e Fale ni 'o fakangofua'i kapau 'e loto ki ai 'a e Fale ni ke ne ma'u. 'Oku 'ikai ke peh ke taha p ka 'oku na m vahevahe p naua. Ka ko e 'uhinga e fo'i fokotu'u mai ko eni ia 'oku mau, kuo 'osi ma'u p taha ke ne kamata. Ko 'eku 'uhinga kapau te mou me'a p moutolu ki he me'a 'oku 'i ai, ko e fatongia ko eni 'o e Komisoni ia ko eni 'oku mamafa. Pea 'oku tu'u 'a e Pule'anga ia ke ne hanga 'o ma'u ha pa'anga mo ha me'a ke toki ha'u ha taha lelei ke ne hanga 'o fakama'a 'a e fu'u ngaahi me'a na'e hoko 'i he fonua ni 'o 'ikai ke ngata p 'i he Pule'anga ka 'i Fale Alea.

Ko 'ene lava 'o fakama'a ia Hou'eiki 'oku faingata'a k toa. Te u fakat t 'aki p au au. Kapau 'e peh mai he 'aho ni te u hoko ko e Komisoni ke tau'i e faihala fu'u tokolahi 'a hoku f mili 'o'oku na'e 'i he Pule'anga 'oku 'i he Pule'anga na'a nau faihala 'e fiema'u ia ke nau mai ki loto. Pea 'oku 'ikai, he 'ikai te u lava. Ka ko e 'uhinga ia 'oku mau hanga 'o fakaava pehe'i p ai 'oku 'i ai 'a e tokotaha ke ne hanga 'o kamata'i 'a e ng ue 'o sio ki he'ene lele atu. Pea kapau p 'e hang ko 'eku ongo'i 'a'aku 'oku faingata'a te mau lava p ke toki to'o mai ha taha ke ne ha'u 'o fakama'a hotau funga fale. Ka ko e 'uhinga ia 'ene tu'u peh 'e lava p , 'oku 'ikai ke peh atu ia ko ia p . 'E lava p Komisoni 'a e Ombudsman 'o to e Komisoni ke tau'i e faihala. Ka 'oku 'ikai ke 'asi ia h 'e taha p 'ikai. 'Oku 'asi hena 'e lava p . M l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit Pa'anga.

Fatongia pe Komisoni ko e fakatotolo'i e tukuaki'i 'o e ng ue faihala

‘Eiki Minisit Pa’anga: Ki’i tokoni p . Ko e fehu’i foki tapu mo e Feitu’u na mo e ‘Eiki Sea. Na’a ‘oku fu’u lahi e mafai ‘oku ‘oange ki he tokotaha ke ne ma’u eni. Ko e Sea ko e mafai ko ‘oku ma’u he Komisoni ko é ‘a eni ko *Ombudsman* he mafai ko eni ko he tau’i e faihala. Ko hono fatongia ko e fo’i fakatotolo ‘ata’at p . Ko ‘ene fo’i fakatotolo’i p pe ‘oku ‘i ai ha mo’oni’i me’a ‘i he me’a ‘oku l unga atu. ‘I he tafa’aki ko *Ombudsman* ko ‘ene ‘osi ko ia ko ‘ene me’a ‘a’ana ‘oku fai ko e fokotu’u mai p *recommend* mai p . Kapineti, Pal mia ko e anga eni ‘emau p ko e potung ue ko ‘oku l unga’i p ko e tokotaha ko na’e l unga. Ko ‘emau fakatotolo ko e me’a . ‘Oku ‘i he Pule’anga ia ke ne *decide*.

Sai me’a ko ‘a e tau’i ko ‘o e faihala kapau te ne fakatotolo’i ha me’a ‘o ma’u ange ko ia ‘oku ne peh ‘oku ‘i ai ‘a e makatu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko iá ‘oku toki ‘i he mafai ia ‘a e ‘Ateni Seniale ‘alu ia ki he ‘Ateni Seniale ke ne toki fai ‘e ia ‘a e aofangatuku p ko e fakamo’oni he me’a ko eni ‘oku fe’unga ke hoko atu ki he Fakamaau’anga. ‘A ia ko ‘eku ‘ai p ‘e au ko e fo’i fatongia ia eni ko e fo’i fakatotolo ‘ata’at p ‘o ma’u mai ‘ene fakatotolo. ‘Oku ‘ikai ke ne ma’u ia ha mafai ke ne peh te ne faitu’utu’uni ke ‘ai ha me’a. ‘A ia ko e ki’i t naki atu p ‘i he me’a kuo me’a ki ai ‘a e Minisit Lao ‘a e tu’u ko ‘a e sino ko eni. ‘A ia ko ‘ene fatongia ‘a ia ko e ng ue ia te ne fai. Te ne ‘omai ‘ene kau ng ue mo ‘ene me’a ‘o fai e fakatotolo pea fai mo ‘ene fokotu’u ko e h e me’a ‘e ‘ai ‘ene lau. Toki faitu’utu’uni ia ko e me’a kehe ia. Sea ko e ki’i fakamanatu atu ko e ki’i ‘oatu p Sea ‘oku peh ko e mafai ‘a’ana ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ‘i ai ki he me’a Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . Me’a mai ‘Eiki N pele ‘Eua.

Lord Nuku: M l Sea. Kuo m hino kiate au ‘a e me’a he taimi ni ka ko e me’a p eni ia ‘e taha na’e fai ki ai ‘a e tokanga hang ko e me’a ko eni ko na’e toki me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga koe’uhí ko e ongo mafaí foki. Pea ko e mafai ko eni he tau’i e, t ko ‘oku ‘ave ia ki he ‘Ateni Seniale ‘e he fo’i tokotaha p ko eni. Ko e me’a ko na’e fai ki ai ko ‘a e sio ia ko e faingata’a mo’oni ko e s pela ‘a e fo’i lea fakang ue ko p ko e h ia ko e ‘Omipatimeni ko p ko e h . Ko u kole fakamolemole atu p ‘Eiki Sea na’a ‘ilo ange kuo te pu’aki hala e me’a kae tukuaki’i kita. Ko e me’a ko ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea ko e fo’i sino ko ia ‘oku ‘at ki he Pal mia ke ne fokotu’u ke fakatotolo’i ha taha p . ‘A ia ‘oku kau foki ia he t pile. Ko ‘eku ‘oatu p ‘a e fakat t he koe’uhí he ‘e fakatotolo’i h pea *recommend* mai h pea fakah ia h ki he faka’ilo.

Tokanga ki he ng ue ‘a e ‘Omipatimeni ki ha tukuaki’i fakatautaha

Ko e me’a nau tokanga ki ai ‘Eiki Minisit Lao ‘oku ou tui au ‘e faingofua ‘a e ng ue. Ka koe’uhí ko e anga ko ‘etau fononga mai ‘Eiki Tokoni Pal mia ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ‘ me’a kuo tau vakai ki ai na’e fai *personal* hang ko ‘eku h fanga he fakatapu. Kapau ‘e mahamahalo ‘a e Pal mia ia ke fakatotolo’i ‘a hai ko ‘ene ma’u ia ‘a e fo’i-mafai ko ia. ‘Oku ‘ikai foki ke ‘uhinga ia ke faka’ilo ka ko e ‘uhinga ko e peh ko ke fakatotolo’i ha taha pea te u ‘oatu p ‘a e fakat t ko u tui p nau ‘osi ‘oange p eni ki he Hou’eiki Minisit h fanga p he fakatapu koe’uhi ko hono ‘ohake e me’a ko eni. Na’e hanga he ‘e Pal mia ‘a tukuaki’i ‘a e tokotaha ng ue ‘i he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ke’uhí ko e peh ko e anga ta’efe’unga. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e manavasi’i. ‘A ia ko e fo’i tukuaki’i ko ‘i he fakakaukau ‘a e motu’a ni na’e, ko e fo’i tukuaki’i fakapersonal ia ke fakatotolo ...

Taimi: 1430-1440

Lord Nuku: ka ko ena foki kuo foaki 'e he laó ia ke fai e 'u me'a ko ení. Ko e 'u me'a peh 'oku fai ki ai e manavasi'í. Ke 'uhí he 'oku tau tui pe 'Eiki Tokoni Pal mia ko 'ene tu'u ko ki he kaha'ú 'ikai foki ke tau lave'i pe ko hai 'a e anga e tu'unga e Pal miá 'e hoko maí ki he anga e hokohoko mai he kaha'ú ke malu'i 'a e ngaahi me'a ko eni peh , faka-*personal* kae 'uhí kae ng ue totonu 'aki ka ko u tui pe au ia kapau 'e fai haohaoa e ng ué, kae to'o e 'u me'a ko , kuo u tui 'e faka'ofa'ofa pe 'a e tu'unga ko laó. Ka ko e 'uhinga foki ko e 'uhinga 'etau manavasi'í he 'oku lahi e fanga ki'i me'a kuo 'osi hoko pea 'oku 'ikai ke tau faka'amu ke fou ai. Pea 'oku fai ai e ngaahi me'a faka-fakamaau'anga. Ko e ki'i me'a pe ia 'oku fai ki ai e tokangá.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tokoni Pal miá.

Kupu 10 lao lolotonga 'i ai mafai Komisiona ke fakatotolo'i 'iate ia p ha ng ue faihala

'Eiki Tokoni Pal mia: M 1 Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki e K miti Kakató. Ko e Komisiona ia ko ení Sea 'oku ai pe mafai ia ke ne fai ha *investigation*. Pea 'oku 'ikai tali ia ki ha taha, 'oku ai pe mafai ia, he kupu 10 ko lao lolotongá, ko e ngaahi liliu ia ko ení, 'ikai ke ai ha'ane lave 'a'ana ia ki hono liliu 'a e ngaahi mafai ko eni 'o e Komisioná. 'Oku 'asi lelei pe ia ai 'a e ngaahi mafai 'o e tokotaha ko ení Sea. Ko e me'a ko eni 'anenai ko fekau'aki ... 'o kapau leva te ne fai ha tu'utu'uni ... tau peh ki ha tokotaha, pea 'oku 'ikai fiem lie 'a e tokotaha ia ko iá, 'oku ai leva heni 'a e faingam lie heni ke ne 'alu ai ki he Fakamaau'angá ke ne 'eke ke vakai'i 'a e tu'utu'uni ko iá. 'A ia ko e me'a ko na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'anenaí Sea. Ka 'oku 'ikai ke peh ia 'oku tali ki he Pal miá pe ko ha taha. Ko e Komisioná ia 'i ai pe 'a e mafai ia 'iate ia pe ha'ane 'ilo'i ha me'a 'oku fie ma'u ke fakatotolo'i. Ke ne fakahoko p 'e ia 'ia te ia Sea. Ko e tokoní pe ia Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: M 1 'aupito 'Eiki Sea. 'I he tu'unga ko iá Sea, 'oku ou ... fai pe falala ki Taumu'a, kae hang pe ko e me'a ko , 'ofa pe ke kau 'a e 'Eiki he fonongá, ke faitotonu 'etau ng ué koe'uhí ko e kakai e fonuá. Poupou atu.

Sea K miti Kakato: Kalake.

'Eiki Tokoni Pal mia: T naki atu p Sea, me'a ko *oath* ko 'a e tokotaha ko ení ke to'o 'o 'ai p ko 'Ene 'Afió hang pe ko na'e tali ko 'anenaí Sea.

Sea K miti Kakato: To'o mei he ...

‘Eiki Tokoni Pal mia: Na‘e ‘ai foki hena ki he Tupou VI, ka ko e ‘uhinga kapau te tau fakalukufua pe ke ‘ai ko ‘Ene ‘Afió.

Sea K miti Kakato: ‘E f f e Tu‘í? ‘Osi ‘asi ‘Ene ‘Afió ‘a‘ana he fuakavá.

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Io, ‘Ene ‘Afió, Tu‘i ‘o Tonga.

P loti‘i tali Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Fakafepaki‘i Faihala & ngaahi fakatonutonu

Sea K miti Kakato: Ko ia ‘oku laum lie lelei ki he Lao Fakaangaangá ki he Komisoni ki he Fakafepaki‘i e Faitotonú 2016, k taki ‘o hiki hake hono nima ki ‘olunga. Mo hono ngaahi fakatonutonu. K taki ‘o hiki hake homou nimá ki ‘olunga.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, ‘Akosita Havili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit Fefakatau‘akí, ‘Eiki Minisit Pa‘anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘anga, ‘Eiki Minisit Ngoué, ‘Eiki Tokoni Pal mia. Sea ‘oku loto ki ai e toko 9.

Sea K miti Kakato: Kapau ‘oku ai ha ta‘eloto, fakah mai pe he taimifounga tatau.

Kalake T pile: ‘Ikai ke ai ha fakah loto ki ai Sea.

Lao Fakaangaanga Fika 15/2016

Sea K miti Kakato: M 1 Hou‘eiki, tau hoko atu ki he ‘etau Fika ... Lao Fakaangaanga Fika 15/2016. Lao Fakaangaanga [Fakatonutonu] Fika 4 Ki He Ng ue Fakapule‘angá 2016. Me‘a mai fakama‘ala‘ala e Minisit Laó.

‘Eiki Minisit Lao: Tau tali ‘etautolu ‘a e *ombudsman* pea mo e tau‘i e faihalá, ko e ki‘i lao leva ko ení, ko hono fakahoko pe ia ‘a e me‘a kuo tau ‘osi hanga ‘o talí ke to‘o ia ‘i he t pile ko , ‘a ko ‘oku peh ko ‘oku *under* he *Public Service Act*. Pea ‘oku to‘o ia mei ai ki tu‘a. Ko e fakahoko pe eni ia ‘a e me‘a ne tau ‘osi tali he ongo lao ko . M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Laum lie ...

Lord Nuku: Kole pe ke ne to e fakama‘ala‘ala mai pe mu‘a pe ko e h e me‘a ‘oku si‘i to‘o aí. ‘Osi ia pea fai e fiem lie ia. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me‘a mai ‘Eiki Minisit .

Fakakakato p fiema‘u ‘a e Lao

‘Eiki Minisit Lao: H fanga pe he fakatapú, ko e tu‘u ko ‘a eni ko he kuo ‘osí na‘a

na *under* naua 'i he *Public Service Act*. 'I he kau Ng ue Fakapule'angá. 'I he taimi ni 'i he tau 'osi tali ko 'a e ongo laó 'oku 'ikai leva ke na to e kau naua 'i he kau ng ue fakapule'angá, 'ai ke pule'i 'aki e lao, Kau Ng ue Fakapule'angá. Ko 'ena laó p 'a naua 'oku pule'i naua pea mo e Fale Aleá. 'Ikai ko ha me'a, ko e fakahoko pe ia e fa'ahinga me'a kuo tau 'osi tali. 'E Nuku 'oku ke fiem lie ki ai?

Lord Nuku: Kole atu ki he me'á, kuo fai e fiem lie. Kuo tau 'osi hanga 'e tautolu 'o 'ai e loká 'i he ongo fo'i lao ko eni kuo tau paasi pea tau tuku atu ai p ke na fononga. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Hou'eiki mou manatu'i p 'o me'a mai 'aki pe lakanga 'o e M mipá, ka ke me'a mai Ha'apai Fika 2, N pele.

Lord Tu'iha'ateiho: M 1 'aupito Sea e ma'u taimí. Kole ke u h fanga p he fakatapú. Ko 'eku ki'i fehu'í pe 'a'aku 'oku taha pe ia fekau'aki mo e me'a ko eni na'e feme'a'aki ki aí, 'a ia ko e taimi ko 'oku to'o peh aí, 'e lava leva 'e he ni'ihia ko ení, he Poaté 'o to e afe'i atu 'enau me'a fait ki he Komisiona ko 'a e kau Ng ue Fakapule'angá? Ko e taimi ko na'e 'ikai ke lava 'o afe'i atu ki ai. Ka ko e taimi ni ia he'ene tu'u atu ko mei hení, 'e lava pe ia 'o hulu'i atu e, ke *transparent* ange 'a e sio e kakaí ki he me'á k toa.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Io Sea. Ko e ki'i fakama'ala'ala atu pe, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki 'o e K miti Kakató. 'A ia ko e 'uhinga pe 'a e ki'i fakatonutonu ko ení Sea, ko hono to'o leva, he ko e *schedule* 'uluaki ko pe ko e t pile 'uluaki 'o e lao ko eni ki he Pule'angá, *Public Service Act*, 'oku 'asi ai 'a e ngaahi Potung ue pe ko e ngaahi sino 'oku *apply* ki ai 'a e lao ko *Public Service* 'a e lao Ng ue Fakapule'angá. 'A ia ko 'etau fa'u ko lao ko ení, fiema'u leva ke to'o leva 'a e 'omipatimeni ia mo e me'á mei ai he 'uhingá 'oku 'ikai ke to e ha'u ia 'o *under* 'i he lao ko 'a e kau Ngaahi Fakapule'angá. 'O t naki leva ia ki he t pile 2, ko hono 'uhingá, ko e ngaahi sino ia ko iá 'oku 'i ai pe hono 'u lao makehe. 'A ia ko e 'uhinga pe ia ko hono to'o mei he t pile 'uluaki he 'oku 'ikai ke to e *consider* ia ko e Ng ue Fakapule'anga, 'o h leva ia he t pile uá, ko hono 'uhingá ko e ngaahi sino ia 'oku fokotu'u he laó. Ko ia pe Sea e ki'i fakama'ala'ala.

P loti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 15/2016

Sea K miti Kakato: M 1 . Hou'eiki mou laum lie ki he Lao Fakaangaanga ko ení? Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou tali e Lao Fakaangaanga Fika 15/2016 Fika 4 ki he Ng ue Fakapule'anga 2016. Ko kimoutolu 'oku loto ki aí, fakah mai 'aki homou nima ki 'olunga mo hono ngaahi fakatonutonu.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana. Sea loto ki ai e toko 13.

Sea K miti Kakato: M l . Ko ia ‘oku ‘ikai ke laum lie lelei ki ai fakah mai p he founa tatau.

Kalake T pile: ‘Ikai ha fakah loto ki ai ‘Eiki Sea.

Lao Fakaangaanga Fika 16/2016

Sea K miti Kakato: M l Hou‘eiki. M l e k taki. Tau hoko mai eni ki he Lao Fakaangaanga Fika 16/2016. Mou me‘a mai fakama‘ala‘ala mai Tokoni Pal miá.

‘Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea. Tapu mo e Feitu‘u na, tapu mo e Hou‘eiki M mipa e K miti Kakató. Ko e ki‘i lao fakatonutonu ko ení Sea ko e ... na‘e tali he Fale ni Sea ‘a e lao ko eni fetu‘utakí 2015, ka ko e taimi ko na‘e fakahoko ai na‘e fakatokanga‘i ai he Potung ué ‘oku ai ‘a e ngaahi fika ‘oku ‘ikai ke tonu Sea. ‘A ia hang ko e ngaahi *reference*, me‘a ko na‘e tonu ke 4, ke ‘alu ke 5 ... ‘Ikai ke ai ha liliu ia ‘i he ngaahi kupu‘i laó. Ko e fakatonutonú pe Sea, he taimi ko ‘oku fai ai ko ha ‘uhinga ki he Kupu 4 pe ko e Kupu 5, ko e ke tonu ange Sea. Pea kapau pe te mou me‘a hifo kau M mipa ki he ngaahi kupu ko ena ‘oku fakatonutonú, ko e fakatonutonu pe mei he fika ...

<003>

Taimi: 1440-1450

Tokoni Pal mia: Taha ki he fo‘i fika ‘e taha Sea, ka ‘oku fiefia p ‘a e motu‘a ni ke tali ha ngaahi fehu‘i. Hang p ko ena ko e kupu (v). Fakatonutonu ‘a e Kupu 49 ‘aki hono tamate‘i ‘o e lea vaheV, ka e ng ue ‘aki ‘a e kongani, ko e ‘uhinga p ke *refer p* ki he *Section* ko ia, ka ‘oku ‘ikai ko e kongav. Hang p ko e fakatonutonu ko ena ‘a e kupu 61, ke kupu 61 (i) tefito‘i lao ‘aki hano tamate‘i ‘a e fika 43 ko e fika ‘oku totonu ko e 59. ‘Oku ‘i ai ‘a e kole fakamolemole heni Sea, ki he Fale ni ‘i he ngaahi t nounou ko ení, ka ko e faka‘amu p ia ke fakatonutonu nai ‘a e ngaahi fika ko eni ka e lava ke fakahoko lelei ‘a e lao ko eni Sea. Ka ‘oku lava lelei p ‘o tali ha ngaahi fehu‘i kapau ‘oku ‘i ai ha fehu‘i ‘a e Hou‘eiki M mipa. Malo Sea.

Sea Komiti Kakato: M l Tokoni Pal mia. Hou‘eiki! Me‘a mai ‘a e N pele Fika 1 ‘o Tongatapu.

Fehu‘ia ha uesia e ngaahi aleapau mo muli he ngaahi fakatonutonu ko eni

Lord Vaea: M l Sea. Ko e ngaahi fakatonutonu ko eni Sea, ‘oku fe‘unga mo e ngaahi fakatonutonu ‘e 15. Pea ‘oku ou ‘ohake p ‘e au ke fai ha me‘a ki ai ‘a e M mipa ‘o e K miti Kakato. Ko e ‘uhinga ‘i he ‘eku lave‘i ki ai Sea, na‘e ‘i ai ‘a e lao na‘e fokotu‘u mai ‘i he kongani ki mui ‘o e ta‘u kuo ‘osi p ko e lolotonga ‘o e ta‘u ni. Na‘e fakavave‘i hono fakah hake Sea. Pea na‘e makatu‘unga eni ‘i he fo‘i fiema‘u fakavavevave ‘a e Pule‘anga Sea, pea na‘e tupunga ai hono paasi fakavavevave‘i eni ka ko eni ‘oku toe ‘omai ‘a e fakatonutonu.

Sea, ko e fehu‘í? Ko e ngaahi me‘a ko eni ko na‘e fakahoko pea ‘oku to e fakalelei‘i ko eni ‘i he vaha‘a taimi ko eni. ‘E ‘i ai ha ngaahi uesia ai ‘a e ngaahi ‘u aleapau na‘e fai, pea peh foki

ki ha ngaahi ng ue ki tu'apule'anga na'e fakahoko, kae 'uma' foki 'a e taumu'a ng ue. Ngalingali na'a uesia 'a e ngaahi aleapau ko eni 'i he ngaahi liliu ko eni 'oku fakahokó Sea. Ko e 'uhinga ko e ngaahi feliuliuaki ko eni ngalingali 'oku ne hanga 'o uesia ai ha ngaahi aleapau. M l Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Tokoni Pal mia, me'a mai.

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea, ko e lao lolotonga ia fetu'utaki 2000 'oku kei laum lie lelei p Sea, he 'oku te'eki ke K sete'i 'a e lao ia ko eni na'e tali 'i he ta'u kuo 'osi, ko e 'uhinga ke hoko ko e lao. 'I he fakatokanga'i ko eni 'e he Potung ue 'oku 'i ai 'a e ngaahi ki'i fehalaaki fakafika ko eni 'i he fo'i lao ko eni na'e tali Sea. 'A ia 'oku kei laum lie lelei p 'a e lao ko eni 'ikai ha uesia ia 'a e ngaahi alea fakatu'apule'anga mo e ngaahi laiseni 'oku 'osi 'oatu 'e he Potung ue Sea. Pea ko e 'uhinga p ia na'e kei fakatatali ai hono fokotu'u pe fakalele 'a e fo'i lao ko eni ko e 'uhingá kae 'i ai ha faingamalie ke 'omai ki ho Fale Sea, ke fai ha fakatonutonu ai Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki! 'Oku ngali poupou. Kalake! Ko kimoutolu 'oku loto ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 16'o e 2016. Me'a mai

Fokotu'u ke tali Lao Fakaangaanga fika 16, 17 & 18

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole p 'a e Falé. Ko u peh mu'a ke tau talikatoa atu mu'a a e fo'i 3 ko ia? He ko ena ke tau hokohoko atu Sea, kuo 'osi fakama'ala'ala mai p .

Sea K miti Kakato: Fokotu'u mai 'e he N pele 'o Vava'u Fika 2, ke tau tali ai p 'a e 16, mo e 17, mo e 18? 'Oku 'i ai ha poupou? Kalake!

P loti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 16, 17, 18/2016

Kalake T pile: Ko kimoutolu 'oku loto ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 16/2016, Lao Fakaanga anga Fika 17/2016, Lao Fakaangaanga Fika 18/ 2016. Ko kimoutolu 'oku loto ke tali eni, fakah 'aki ia 'a e hiki ho nima ki 'olunga.

Kalake T pile: Sea, loto ki ai 'a: M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa.

Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu-ma-ono. (16)

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu 'oku 'ikai loto ki ai, fakah mai ia 'i he founa tatau.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, 'oku 'oatu 'a e ki'i fakam l ki he Feitu'u na mo e Falé hono tali 'a e fanga ki'i fakatonutonu ko eni pea mo e kole fakamolemole ai p 'a e ngaahi t nounou ko na'e hokó. Fakam l atu heni ke tuku mai ha faingamalie ke fakahoko ai leva 'e he Potung ue mo e

ngaahi Potung ue fel l ve 'i hono fakalelei'i ko eni 'o e tafa'aki ko eni ki he Fetu'utaki Sea. M l 'aupito.

Fakam l 'ia e kafataha e Hou'eiki mo e Pule'anga lava fakapaasi Lao Tau'i Faihala

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit Lao. Kole ke u h fanga ai p he fakatapu. Ko e fakam l p eni ia. Ko e fakam l lahi taha ko e loto laum lie lelei 'a e Hou'eiki, ka e lava ke fakam nava'i 'a e Lao na'e fu'u fiema'u 'e he Pule'anga ko eni 'uluaki 'o e kakai, ke fakahoko ko e tau'i 'o e faihala. Pea 'oku hanga 'e he Hou'eiki 'o tali lelei. 'Oku mahino ai 'oku kau taha p 'a e Hou'eiki mo e Pule'anga. Pea 'oku ou fiema'u p ke to e *repeat* 'a e me'a 'a e Seá. 'Oku 'ikai ha kongua heni 'oku fale p 'e taha, pea ko e laum lie lelei 'a e Hou'eiki ki hono tali ko eni 'o e Lao ki hono Tau'i 'o e Faihala, ko e fakamahino ia 'oku kei vilingia p 'a e Fuka 'o e 'otu Felenite pea 'oku kei lelei 'a e Fale 'o Tupou' kae 'uma' 'a e Hou'eiki. M l .

Sea K miti Kakato: M l ! Katakai 'a e Hou'eiki Fika 2 'o Vava'u 'o me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, m l pea ko u kole p Sea, ke u h fangaatu 'i he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. Mahalo talu 'a e tu'u 'a e Fale Alea ni, 'oku te'eki ai ke 'i ai ha me'a peh ia 'e hoko 'i he Fale ni 'Eiki Sea. 'Ikai ke u 'uhinga au ki he lao Sea, 'oku fa'a hoko mai p ki mu'a, ka 'oku fakafiefia koe'uhi na'e taimi nounou p hono 'omaí, ka na'e fakavavevave 'a e kau M mipá kotoa koe'uhi ko e tala fatongia p ko e tu'utu'uni 'oku 'omai 'e he Sea, ke tau tali, toloi ki 'apongipongi. Ko 'eku tu'u 'a'aku Sea, ko 'eku kole ki he 'Eiki Minisit mo e Tokoni Pal mia 'oku te'eki ha me'a ia 'e hoko peh , ke tu'u ha taha 'i Fale ni 'o fai ha kole fakamatatu'a hang ko e kole ko eni 'oku ou fai .'Oku 'i ai ha ki'i sea 'ata'at 'i he 'Uhilá ke u h atu 'o kau he Poate? 'Oku ke mea'i p .

Sea K miti Kakato: Tali ia 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: Tu'u hake 'o kole atu ke paasi kotoa 'a e ngaahi fo'i lao ko eni. Feinga ke fakakaukau ki ai 'a e Feitu'u na. Ka 'i ai ha ki'i sea, fanga ki'i sea lalahi ko 'oku nau me'a ai, 'ai mo e ki'i sea si'isi'i ko u kole atu au ke u 'alu atu au 'o tangutangutu ai mo fanongo 'i he fanga ki'i me'a ko eni, he ko u fanongo 'oku 'i ai p mo e fanga ki'i kelevi 'o e me'a ko ena na'e me'a ki ai 'a e Minisit .

Sea K mitiKakato: Ko ia!

Vili Hingano: Ko e kole ke u tokoni ange mu'a ki he Hou'eiki.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Ha'apai 12.

Vili Hingano: Tokoni p au ki he Fakafofonga N pele 'o Vava'u. Me'a mai p koe ki he, Tongatapu 4, 'e hanga 'e he Tongatapu 4 'o fakakakato atu 'a e me'a ko ena. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Ha'apai 12.

M teni Tapueluelu: Fakamolemole Sea, 'oku mea'i p 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, 'osi k toa 'a e T pile ko eni ki h mo mai pea me'a atu mo e Feitu'u na ki h . Ko e si'i motu'a ni p 'oku

fokoutua heni. 'Ikai haku mafai ka teu pou pou ki ai ko hono 'uhinga ko e laum lie lelei 'oku 'i ai 'Eiki Sea, te u pou pou ki ai Sea, m 1 .

Lord Tu'ilakepa: 'Oku mo'oni 'a e Fika 4. 'Oku hang ko e faiva ko 'a e kau t tolo. Va'inga 'a e kau leka 'i mu'a kalate he faiva ko 'o e t tolo, kae tangutangutu p 'ae *master* ia, pea ko ena kuo loto ki ai 'a e *master*.'E Tokoni Pal mia! Kole atu ki he Feitu'u na fakamolemole 'ofa mai hoku ki'i matá fakamolemole...

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele! Ko e tokoni eni 'a e 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'i'afitu: 'I he 'otu fakam 1 ko eni Sea, kiate au ia mo ho Fale 'eiki ko e L pooti p 'oku paasi vave'i peh 'i, ka ko e me'a ko e lao fakaangaanga 'oku tu'u lavea ngofua ha mo'ui 'a ha fonua hono fakavavevave'i peh . 'Oku sai pe 'a e kole 'a e Fakafofonga Vav a'u Fika 2 ko e 'omipatimeni eni ia 'e mui atu 'i he kole 'a e holi sea ko eni. M 1 Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole atu ki he 'Eiki N pele 'o Vava'u. Ko u peh p mu'a ke tuku atu ke toki fakakaukau'i mei he tafa'aki ko , ka tau hoko atu ki ho'o 'Asenita 'Eiki Sea. M 1 .

Sea K mii Kakato: Hou'eiki! Tau hoko atu mu'a ki he 'etau 'Asenita. 'I he 4.2 L pooti 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao Fika 5. 'A ia 'oku kole atu ke tau ki'i mohetolo p mu'a ia ki he houa efiafi, ko e L pooti eni kuo 'osi 'i he t pile 'a e Kalake ka ne toki tufa mai ka tau toki hoko atu. Ka tau 'unu tautolu ki he 'Asenita hoko. 'i he 4.3 L pooti Fika 6,2016 K miti Tu'uma'u ki he ngaahi Totonu 'a e Falé. 'Io, fekau'aki ia pea moe Tohitangi Fika 9....

L pooti Fika 6/2016 K miti Tu'uma'u Ngaahi Totonu Fale Alea

<004>

Taimi 1450-1500

Sea K miti Kakato: ...2016, uafu ki he kau toutai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko hai 'oku fakamo'oni 'i he Tohi Tangi ko eni 'Eiki Sea, kapau 'oku me'a pea kamata mai p 'e ia 'i he Tohi Tangi ko ia, 'i he Uafu.

Sea K miti Kakato: Tongatapu fika 4.

Lord Tu'ilakepa: M 1 .

Fakama'ala'ala he taumu'a mo e 'uhinga Tohi Tangi ki he Uafu Toutai

M teni Tapueluelu: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na pea peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Ko e Tohi Tangi ko eni na'e 'osi lau 'e 'Eiki Sea, pea 'oku mea'i p ia 'e he K miti Kakato pea peh ki he kakai 'o e fonua. 'Oku 'ikai ke u loto ke fakasi'ia he kuo t tu'o lahi hono tou tu'ua 'a e 'api 'o e motu'a ni, ke peh ki ha ni'ihi kehe p 'i ho'o k miti. Ko e 'uhinga ko e tangi 'a e ni'ihi ko eni 'i he toutai, mahalo kapau 'e feinga ke 'oatu 'i ha s tesi p 'e taha 'oku nau ongo'i na'e langa 'a e uafu ko eni ki he toutai ko e taumu'a ke kilala hake ki 'olunga 'a e sekitoa toutai 'i Tonga ni. K 'oku nau ongo'i ;e 'Eiki Sea 'oku 'au'auhia pea 'au'au fohe 'a e 'elia ko eni he ngaahi pisinisi kehe ia, 'oku hang eni ia ko e 'elia ko 'o e uafu toutai 'oku totonu ke ui ia ko

e uafu hulohula p ko e uafu p , he ko e ‘ me’a ia ‘oku lahi ‘ene tu’u ai. Ko e *bar*, ko e fale hulohula mo e falekai, pea ‘oku ‘alu ‘o tokanga’i ‘e he ni’ihi ko eni ‘oku to e si’i p konga ke fakalavalava ai ‘enau ng ue fakatoutai, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku nau tangi mai ai ‘Eiki Sea. Ko e tangi mai ke fakapapau’i ‘oku fakamahino’i ange ‘a e ‘elia ko ko e konga ia ko ‘o e toutai pea ke fakapapau’i ‘oku tauhi pau ‘a e ‘elia ko iá ki he kaveinga totonu. Ko hono tuku ki he kau toutai ‘e ‘Eiki Sea, ‘oku langa ‘a e fonua ni mei he ngaahi sekitoa kehekehe ‘o e takimamata ko e ngoue, pea ‘oku kau ki ai ‘a e toutai ‘Eiki Sea.

Pea ko e kole atu ‘Eiki Sea ‘oku tuhu’i mahino mai ‘a e ngaahi kole ‘e 4 ‘i he Tohi Tangi ko eni ‘Eiki Sea ke fakapapau’i mu’a ‘e he Pule’angá ‘oku fai h ng ue mu’a ki ai ‘e ‘Eiki Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kole atu ke angalelei p mu’a ‘a e pule’angá ‘o fakatokanga’i ange ko e kaveinga ni kuo hang h fo’i pulu pingipongo ‘ene taufetongi mei he ni’ihi ko eni pea mo e ni’ihi ‘o e kau ma’u mafai ko ‘a e Pule’angá ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Fika 4 te ke tali ‘a e tokoni ‘a e ‘Eiki N pele fika 1.

M teni Tapueluelu: ‘Oku fu’u fie ma’u h ‘ tokoni lahi Sea kapau ‘e faka’osi atu p pea hoko atu Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Ooo, p ’i me’a mai p koe ia ...

M teni Tapueluelu: Koia Sea ko hono peh ‘Eiki Sea ‘oku nau ongo’i ‘oku hangehang ‘oku ‘ikai ke lava ‘o solova ‘a e palopalema ko eni ‘e ‘Eiki Sea. Kapau te u ki’i tuku atu p ko e konga ‘Uluaki ‘Eiki Sea, ko e langa fo’ou ‘oku nau ongo’i ‘oku fakahoko ‘i he feitu’u ko eni ko e feitu’u ia ki he *processing e factory*. ‘Oku nau peh kapau ko ha me’a ko e langa ko eni ki he fekau’aki pea mo e toutai pea sai, pea kapau ‘oku fekau’aki ia pea mo ha langa kehe ‘e ‘Eiki Sea, ‘e uesia ai ‘a e *safety* pea peh ki he tu’unga ma’a *hygienic* ‘o e ng ue ko ‘oku nau fai ko hono *processing* ko ‘o e ika he feitu’u ko eni ‘e ‘Eiki Sea. He ‘ikai ke u to e fakaikiiki he ‘oku mea’i ‘e he fonua ni ko e fai’anga inu eni ia ‘oku hoko ‘a e feitu’u ko eni kjo e fai’anga inu ‘Eiki Sea, ma’u kava m lohi, pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ki he me’a ‘a e ‘elia ko eni ‘e ‘Eiki Sea.

Ko e fika ua, ko ‘enau kole mai ke fakamahino’i h’o afeitaulalo mu’a ‘o tuhu’i mai mu’a ‘a e ‘elia ‘o e uafu toutai, *fisheries wharf*, pea ‘oku nau fokotu’u mai ‘a e ‘elia ko ia na’e ng ue ‘aki ki ai ‘a e tokoni ‘a e *EU* ki he uafu ‘o kamata mei he uafu Kuini S lote ki he uafu F ua ‘Eiki Sea, k ko e ‘ ‘ lia ko eni ‘oku *congested*. Pea ko e tolu, ke fakafoki mai ‘i he vave taha ‘a e silipa toho vaka he ‘oku fu’u mamafa hono totongi pa’anga ‘e uaafe onongeau, pea ko e faka’osí ‘Eiki Sea, ne ‘i ai ‘a e tohi tatau ne ‘ave ki he Pal mia ‘o tu’utu’uni ke fai h ng ue v ofi pea mo e Poaté, k ‘oku mahino mai ‘enau fu’u m tu’aki ta’eloto ke ‘i ai h uafu ‘o e kau toutai. Pea ko e tangi ia ‘oku nau ‘omai ‘e ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e falala ‘oku mau fai ki he Pule’anga, pea ‘oku mau faka’ai’ai ‘a e kakai ko eni ke nau hangatonu p ki he Pule’anga. Ko ‘ene a’u mai p ki heni ko e mahino ia Sea ‘oku hangehag ‘oku ...tau toloi, ‘singa ai ‘a e si’isi’i ‘a e ki’i konga kekekele mo hono tofi holo Sea, pea ko e kole p ki he Pule’anga ke nau angalelei mu’a ‘o fanongoa ‘a e tangi ‘oku fai mai ‘e he kakai ‘Eiki Sea. M I ‘aupito ‘a e ma’u faingam lie.

Sea K miti Kakato: ‘E hou’eiki Minisit ki’i me’a mai ‘o ...

Tali Pule’anga ki he ngaue kuo fai fekau’aki mo e tohi tangi uafu kau toutai

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: M l ‘aupito ‘Eiki Sea, pea tapu ki he Feitu’u na Sea kae ‘uma’ ‘a e hou’eiki ‘o e k miti. ‘Eiki Sea ‘ai mu’a ke fai h ki’i lavelave pea te u ki’i feinga p ke ki’i fakato’oto’o ke fai p ha fakamatala ki he tu’unga ko ‘oku ‘i ai ‘a e ng ue ‘a e Pule’anga fekau’aki pea mo e Tohi Tangi ni.

Sea mo’oni ‘aupito ‘a e tohi ko eni na’e ‘omai ‘a e “Tohi Tangi ki mu’a ki he ‘Eiki Pal mia pea na’e kau mo e motu’a ni ‘i hono tufa mai ki ai. ‘I Sune ‘o e ta’u ni na’e fai ai ‘a e fakataha pea ko e fakataha ko ia na’e fai ‘i he Poate Taulanga pea na’e lele atu ki ai ‘a e motu’a ni kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Minisit Lao mo e Minisit ki he Toutai fakataha mo e pule toutai, fakataha mo e Poate ‘a e konga ‘o e Poate ‘a e Poate Taulanga, fakataha pea mo ‘enau pule, pea mo e palesiteni ‘i he taimi ko ia ‘o e Kosilió, ko e tangata’eiki palesiteni ko eni mahalo na’e toki fai ‘a e fili mai ki mui ni ‘oku fetongi ‘o to e ‘omai tu’o ua meimei tohi tatau p Sea.

Pea tu’utu’uni ai ‘e he fakatahá koe’uhi ko e ngaahi fiema’u ke fokotu’u h k miti ng ue, ha *task force* ke nau sio ki heni pea mo sio ki he ‘ fiema’u k toa he ‘oku mo’oni ‘aupito he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u heni ‘oku fiema’u ke sai ‘aupito ‘a e ng ue fakavavevave ki ai mo solova h palopalema ki ai, pea na’e kau ki ai ‘a e kau pule mo e palesiteni ko ‘o e kosilio he taimi ko ia, fakataha mo e pule ‘a e Poate Taulanga mo e pule ‘a e toutai pea mo e pule ‘a e motu’a ni. Pea lele mai ai ‘a e *task force* ko eni ‘osi ‘a e fo’i fakataha ‘e ua, pea ‘oku ou tui ko e taimi ko iá na’e lele ai ‘a e faka’ali’ali ngoue pea mo e ‘ fatongia ko ia ‘o mo’ua atu ki ai ‘a e pule Potung ue Toutai, pea peh p pea mo e ...pea mahalo na’e lahi p pea mo e mo’ua ‘a e k mití ‘o ‘ikai ke to e fai ha fakataha, toki fai ‘a e fakataha ‘i he uike kuo ‘osi, ‘a ia ko e toki fakataha ‘aki ia hono tolu.

Fatongia e K miti Ng ue ke sio ki he ‘isiu e tohi tangi

Ko e fatongia ‘o e k miti ng ue ko eni na’e kole kia nautolu ke nau sio ki ai, nau sio angé ki he ngaahi palani ng ue ‘a e ma’umafai ‘a e poate, palani ng ue ‘a e va’a ‘o e toutai p ko e *fisheries*, kae ‘uma’ ‘a e kosilio toutai fakafonua, ‘a eni ‘oku nau tohi mai. Pea nau sio ki he tafa’aki fakalao mo e fekaukau’aki ‘a e ngaahi kupu faikalao koe’uhi k fai h ng ue pea faingofua ‘a hono siofi ‘a e ngaahi kupu fakalao ko ‘oku fekaukau’aki,

Pea ko hono tolú ke sio ki he ngaahi fiema’u ko ‘oku matu’aki vivili ‘i he taimi ni, pea mo sio ki he ngaahi me’a ko ‘e uesia ‘i he ngaahi fiema’u ko iá, pea ‘osi ko ia pea ‘omai leva hono l pooti ki he Pule’anga ke fai h tu’utu’uni ki ai ‘a e Pule’anga ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi fakamatala fakapotopoto ‘e ‘omai ma’a kinautolu.

Tuku mu’a ke u ki’i lave vave p ki he ngaahi fehu’i. Ko e fehu’i ‘uluaki, ‘oku ‘alu hifo ‘a e fehu’i pea fekau’aki⁸ mo e langa, pea ko e s tesi faka’osi, kapau leva ko e langa ko e fale hulohula p inu kava m lohi, pea ‘oku mau fokotu’u atu ke fakamolemole ‘o ta’ofi he vave taha he ko e ‘uhinga ko e *safety* mo e haisini ‘a e ki’i fo’i ‘elia ko iá.

Tali ki he ngaahi hoha’a he Tohi Tangi fekau’aki mo e uafu toutai

Sea ko e ki’i langa ko eni ko e *tenancy agreement* ko eni na’e *approve* ia ‘i M , 2011, pea ko e langa ko eni ‘oku ‘osi mahino ‘i he aleapau langá ko e ki’i falekoloa ‘uhinga p ia ki he koloa

kapau ‘e fiema’u ‘e he kau toutai, pea mo e falekai. K ko e falekoloa ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i naunau *basic*, naunau toutai, ‘a ia na’e ‘uhinga p ko e kongā hono fokotu’ú ke tokoni ki he kau toutai, ‘oku ‘ikai ko ha *bar* ia p fai ai h inu kava m lohi. Ko hono uá na’e ‘osi fakapapau’i ‘e he Poate Taulanga ko e ki’i fo’i kongā ko eni, na’a nau ki’i tokanga foki ko e ‘uhinga ko e ‘ vaka ko eni ‘oku tau ‘i tahi, pea ‘oku mo’oni p nautolu ia. ‘E hoko foki ‘a e fanga ki’i *bar* ko eni ‘i he uafu, ke...ko ‘ene kon atu p h taha ia ‘o ...k kuo nau ‘osi talamai ‘enautolu te nau hanga ‘enautolu ‘o ‘ a’i malu ‘a e fo’i ‘ lia ko ‘oku tau ai ‘a e ‘ vaka ‘e he Poate Taulanga.

Tali Pule’anga ki he kongā pau na’e fakataumu’a ki he uafu toutai

‘A ia ko e me’a ia ‘oku nau ‘osi fakamatala ange p ‘enautolu ia ki he kulupu ko eni. Ko e kaveinga hono ua ko e fehu’i hono ua, ko e tuhu’i mai ‘a e ‘elia ‘o e uafu toutai pea ‘oku mau fokotu’u atu ‘a e kongā ko na’e tokoni mai ‘aki ‘e he *EU*. Sea ko e ki’i fo’i kongā ko eni ‘oku lele atu ia mei Uafu F ua ‘o takai hake ia ma’u mai ‘a e silipa, ma’u mo e kongā ia ‘o uafu Kuini S lote, pea ko e kole atú Sea ke ...pea na’e kau ia ‘i he me’a ko eni na’a nau ...’i he ‘ senita ko eni ‘o e ki’i k miti ko eni ke nau sio ki ai he’e fu’u fakvalevale ia ke to’o k toa mai ‘a e me’a he tene uesia ‘e ia ‘a e fatongia tefito ‘o e Poate Taulanga, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ai he ‘oku fu’u lahi ‘a e ‘elia, ko e me’a ia ‘oku nau fie ma’u ‘enautolu foki ko e ki’i uafu toutai, pea ‘oku ‘osi ‘i ai p ‘a e ‘elia na’e fai ‘a e ‘uluaki sio ki ai, k na’e kau mo ia ia ‘i he ‘asenita ko ‘o e k miti ko eni.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e fiema’u ke fakafoki he vave taha silipa toho vaka

Ko e ki’i fehu’i hono tolú ke fakafoki mai he vave taha ‘a e silipa toho vaka he ‘oku fu’u mamafa, uafe onongeau. Sea ko e silipa ko eni na’e kau ia he momoi foki ko ‘a e Pule’angá na’e ...hono ‘uluaki fokotu’u ko ‘a e Poate Taulanga, pea na’e toki fakalelei’i ia ‘e he Poate pea mei he toni ‘e teau ki he toni ‘e tolungeau ‘i he taimi ni, ‘a ia ko e fakamole ko ia na’e meimei ‘i he vaeua miliona, k ko e tu’u ‘i he taimi ni ‘oku lava k toa ‘a e fanga ki’i vaka toutai ko toni ‘e 15 ‘o toho ai, pea mahalo nau ‘osi alea p ‘o vaeua, ko e 2600 ko eni ko e *rate* ko ‘oku ng ue ‘aki ‘i he taimi ni mahalo ‘oku vaeua. K na’e kau mo ia ia ‘i he ngaahi me’a ko na’a nau sio, ‘ikai ke ngata p ‘i he silipa, kae kau atu mo e totongi vaka ko ‘o e vaka ko ‘oku tau ‘i he ki’i uafu, ke nau sio ki ha fa’ahinga ...kapau ‘e lava ‘o tukuhifo ‘a e totongi ke tokoni atu ki he kau toutai, pea na’e kei kau mo ia ‘i he ngaahi me’a ko ke alea’i.

Faka’ikai’i tukuaki’i hangehange ‘ikai tokanga Poate & Pule’anga ki he tohi tangi

Ko e tokanga hono 4 Sea mo’oni ‘aupito na’e ‘omai ‘a e Tohi Tangi ki he Pal mia , pea hangehang ‘oku ta’eloto ‘a e poate mo e toutai ke fai ha talanoa’i, ‘ikai, hala ‘aupito ia, ko e tu’u ‘i he taimi ni ko e ‘uhinga ia na’e fokotu’u ai ‘a e ki’i k miti. Pea mahalo p na’a ‘oku ki’i ngali tuai k ‘oku lahi ‘aupito ‘a e fanga ki’i me’a ia ke fakam ‘ala’ala ‘e he k miti ‘o ‘omai ki he Pule’anga. ‘Oku talamai ‘e he ...me’a mai ‘e he Minisit Toutai, ko e me’a ko ‘oku fiema’u ‘e he kau toutai ha feitu’u ke nau ongo’i ko ‘api ia, ko ‘enau p nau mai ‘o tau ai, nau p mai ‘o tau ai, pea ‘oku ‘ikai foki ke ‘uhinga ia Sea, ke ta’etotongi hono ng ue ‘aki ‘a e me’a. ‘Oku ‘ikai ke tau talanoa kitautolu ‘i he fanga ki’i vaka iiki he ‘oku ‘ikai ke totongi ia. K ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ia ...k toa ‘a e ‘ me’a ia ‘oku nau tokanga mai ki ai na’e ‘osi ...’a ia ko e ng ue ia na’e ‘uhinga ki ai. ‘Oku ou fokotu’u atu Sea, mahino ‘aupito kia kimautolu ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ke fai ‘a e sio ki ai. Pea mahino ‘aupito pea mei he me’a ‘a e Minisit Toutai kapau ‘e *declare* ‘e he Pule’anga ‘a e fo’i kongā ‘e lahi ange ‘a e ngaahi tokoni ‘a e...

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit tau ki’i m l l ai.

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: M 1 .

(M 1 1 miniti ‘e 15)

<005>

Taimi: 1515-1530

S tini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka).

Sea K miti Kakato : Tapu ki he ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, Kau Minisit e Kapinetí. Fakatapu ki he Hou’eiki N pele ‘a ‘Ene ‘Afió. Fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. M 1 mu’a e fakalaum lie lelei. Hou’eiki tau hoko atu mu’a ki he ‘etau ‘as nita. Mou me’a mai pe ki he ‘etau tohi tangí. Me’a mai e Minisit Ngaahi Ng ue ‘a e Pule’angá.

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga : M 1 ‘aupito, Sea. Fakatapu ki he Feitu’u na, kae ‘uma’ e Hou’eiki M mipa ‘o e K mití. Sea, na’a ku fai p foki e fakahoha’á, ‘anenai, na’a ku peh p foki te u ma’u e ki’i miniti e 5, ki’i ‘ova leka p . To e si’i p , Sea. Ko hono mo’oní, Sea, ‘oku mahino p ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ siu ke fai ha ng ue mo tokanga’i ‘i he tohi tangi ko ení. Pea ‘oku ou fakam l ‘aupito ki he Fakafofonga Fika 4, kae ‘uma’ e kau toutai ko ení. Kuo fakamahino’i p kia nautolu, ko e Pule’angá ‘oku nau pou pou p seti e 100 ki he ‘enau ng ue ‘oku faí. Ko e fiema’u ko eni ‘a e *Ministry*, ‘a e Potung ue Toutai, ke *declare* ha kongá ke fakafaingofua’i ‘enau kole tokoni ki muli, ke nau tokoni mai hono fakalalakala ‘o e toutaí hotau fonua ni. Pou pou p seti e 100 e Pule’angá ki ai. Toe p eni, Sea, ke nau ‘o fakatalatala e fanga ki’i ‘ siu ke mahino, ‘omai ki he Pule’angá, pea fakakakato leva. Ko ‘eku kolé, Sea. Tuku mu’a ‘a e K mití ke hoko atu ‘enau ng ué, pea ko e k toa ‘a e ‘u me’a ko eni ‘i he tohi tangí, ‘oku lolotonga ‘i he funga t pilé ia he taimi ni. M 1 ‘aupito.

Sea K miti Kakato : Me’a mai, N pele Fika 2 ‘o Vava’ú.

Kole fai Fale Alea ng ue fakavavevave ki he kau Tohi Tangi Kau Toutai

Lord Tu’ilakepa : M 1 ‘Eiki Sea, ‘a e ma’u faing malie, pea ‘oku ou kole p , Sea, ke u h fanga atu p mu’a ‘i he fakatapu kuo ‘osi hono fai ‘i he Fale ‘eiki ni, ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ‘oku ou kau, ‘oku ou pou pou ki he me’a ko ení, tautautefito ki he ni’ihi ‘oku nau fakakaungat maki ‘i he langa e fonua ni, ko e toutaí, ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ou fakatokanga’i, Sea, ‘oku fai ko ‘etau liliu faka-politikalé, pea tau ‘amanaki ‘e ‘i ai ha tu’unga ‘i he fa’ahinga Pule’anga, fa’unga fo’ou ko ení, ‘e ‘ikai ke to e fai ha tangi, ‘Eiki Sea. Ka koe’uhí, ko e kupu e Konisit tone, 8, tuhu’i hangatonu mai p ‘e he ni’ihi ko ení. ‘Oku ‘i ai ‘a e faingam lie ki he kakai e fonuá, ‘o hang ko e kulupu ko ení, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ki’i lahilahi ‘a e hokohoko mai ‘a e tangí, ‘Eiki Sea. Mahalo ko e me’a ia ‘oku mahu’inga taha he taimi ni, ke tau ng ue ki aí, ki ha me’a ‘oku fekau’aki mo e kakai e fonuá, ‘Eiki Sea. Mahalo e ‘osi e tohi tangi ko ení, ‘e to e hoko mai mo e tohi tangi. Pea ‘ikai ke tau to e lava ‘o ta’ofia e me’a ko e tangi he fonua ni, ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ou pou pou atu, ‘Eiki Sea, he me’a ko eni. ‘Eiki Sea.

Ko e ki’i me’a ko eni ‘oku lave, fakamolemole p , ‘Eiki Minisit , ‘oku ‘ikai ke totonu ke a’u mai ki heni, pea mou toki me’a mai. ‘Oku ‘i ho’omou t pilé he fakahokohokó. T ko na’e ‘osi fai

e lele atu e m tu'a, atu mo e tohi ki he 'Eiki Pal mia, pea 'ikai ke fai mo fai ha ng ue, kae a'u ki ha tu'unga 'oku 'omai ki he Fale ni, 'oku mahino 'oku 'alu ke to e faingata'a ange e ng ue, 'Eiki Sea.

Ko e ki'i konga he palakalafi hono 2, he peesi 1 p , Sea. 'Oku 'ikai ke fakapeesi eni. Pea 'oku ou kole atu, ke 'ai ma'u p 'etau ng ué, 'o 'omai o 'ai peesi 1, peesi 2, kae vavevave 'etau ng ué. Peesi 1, palakalafi 2. Ko e lea eni 'a e kau mamahi. 'Oku fakamamahi ki he anga 'emau fakakaukau, 'i he loto 'a e Pule'anga kuo hilí, mo e Pule'anga lolotongá, ke 'omi 'a e konga ko ení ke ng ue'aki 'e he Potung ue Toutaí, mo e m tua toutai 'o e fonuá, kae matu'aki ta'eloto ki ai 'a e Poate Taulangá, Sea.

Sea, 'oku 'i ai e fepakipaki e ngaahi ma'u mafaí heni. Pea ko e me'a ia 'oku loto mamahi ai 'a e kau toutaí. Foaki 'e he Pule'anga motu'á, 'Eiki Sea. 'Oku ou manatu'i lelei, 'Eiki Sea, na'e t mui mai he ho'at ko iá, 'a e Pule'anga 'o e 'aho 'aneafí, Fai e fu'u k toanga lelei, pea nau foaki atu leva e uafú, 'Eiki Sea. 'Ikai ke 'i ai ha mea'i 'e he Fale ni, pe lave'i 'e he motu'a ni. Ko f ko 'a e fakangatangata ko 'o e foaki 'a e. Ka ko eni kuo me'a mai 'e he Minisit , 'oku kau mai mo e konga e Uafu Kuini Salote, 'Eiki Sea.

Tu'unga he tu'unga 'oku 'i ai, pea to e femo'uekina e uafu ko ení, 'Eiki Sea, lahi hono fiema'u 'e he kakaí. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi falekai, pea 'i ai mo e p . 'Oku 'i ai pea mo e fefakatau'aki koloa fakalotofonua 'a e kakaí pe ko e feá, 'Eiki Sea, pea 'oku totonu ke fakapapau'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kau toutaí, 'Eiki Sea. He 'oku kau foki ia 'i he toutou 'ohake 'i he Fale ni, ko e langa faka'ikon mika ia e fonua ni, kau ai a toutai, ngoue, kae peh foki ki he me'a ko e takimamata, 'Eiki Sea.

Pea ko e me'a ia 'oku ongo aí, koe'uhí ko e loto 'o e 'aho 'aneafí, ko e loto mo e 'aho ni, Ka ko e h ko e me'a 'oku hoko? H e me'a 'oku 'ikai ke fai ai hono fakalelei'i mo e Poate Taulanga, na'a 'oku 'i ai ha tu'unga ia 'a e Poate Taulanga, 'oku nau fel l ve'i mo e konga e uafú.. Nofonautolu mo 'enau totonu, mo 'enau mo'oni'i me'a. Sea, 'oku ou kole atu ke fai ha'atau ng ue fakavavevave 'a e Hou'eikí, pea mo e Fale ni, 'i he a'u mai 'a e kole ko ení, 'Eiki Sea, ki he Fale 'eiki ni.

'Eiki Sea, 'oku konga 'uluakí, 'oku nau kole mai ke 'ai 'o langa 'a e ngaahi p , ke kumi ha feitu'u. Ko e fakamatala falala'anga ko eni ki he fale langa fo'ou. Kae mahalo 'oku ke mea'i p , Sea, ofi 'aupito ki he fale toutaí. Ko e fale ke fakatau ai e uaine. Ko e me'a ia 'oku ma'u 'e he taimi ni, 'e he m tu'a toutaí, mo kinautolu e kakai e fonuá, ko e fale ngaahi uaine, 'Eiki Sea.

Me'a mai e 'Eiki Minisit , ko e fale 'ai ke fakataú ai e ' me'a toutaí, 'Eiki Sea. Sea, te tau kumi, pea te ke faingata'a'ia e Feitu'una hono fakamaau'i kimautolu ke fakapapau'i pe ko f e mo'oni'i me'á. Ka 'oku 'i ai homau faingam lie ke fekumi ki he ngaahi me'a ko ení, 'Eiki Sea. Pea ko e tu'u he taimi ni, 'Eiki Sea. Ko e fehu'í. Ko e 'ai ko e ' p ke h ? H fanga he fakatapú. 'Oku lahi ai e kon , 'Eiki Sea. Lahi e palopalema ai. Pea 'oku a'u ia ki ha fa'ahinga tu'unga, 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke lava ke me'a 'aki ha Hou'eiki he Fale ni, pea te u lave ki ai, 'Eiki Sea, he 'oku lahi e ' me'a fakamaatatu'a, 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana : Sea, k taki ke u ki'i tokoni ki he 'Eiki N pelé.

Sea K miti Kakato : N pele, te ke laum lie lelei p ki he fakatonutonu ‘a Ha’apai Fika 1, he N pele.

Lord Tu’iha’angana : Poupou p au ki he me’a ‘a e ‘Eiki N pelé. Mahino p ia ‘e poupou’i. Ka ‘oku ou tui p , Sea, ‘oku kau eni he ‘Eiki N pele ‘oku fa’a malanga’aki ke tuku fakatafa’aki e Laó, ka tau fai ‘etautolu ia ha me’a kehe. Ko e ‘ me’a ko eni ‘oku me’a ki aí, ‘oku ‘i ai e ‘u faka-Lao. Na’a nau lisi. Potung ue Fonua & Savea, faka-Lao. Pea ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ke nau fai p ‘enautolu ‘enau me’á. M 1 .

Tokanga ki he ngaahi p ke ‘ave ‘o tu’u he mu’a uafu

Lord Tu’ilakepa : Sea, ki’i fakatonutonu atu p e ‘Eiki N pele fika 1 ‘o Ha’apai. ‘Oku ‘ikai ke u kau au he tuku fakatafa’aki e Laó. ‘Ikai ke ma’u ai e taki lelei ia, mo e pule lelei. Ko e taki lelei, ‘oku ‘i ai p e Lao ke mapule’i. Pea kapau ko , hang ko ‘ene me’á, ‘oku ‘i ai e lisi. ‘Ikai ke lava ‘o fetongi e lisi ko ia? ‘Ave atu ki he mu’a uafú, ‘Eiki Sea. ‘Oku ke mea’i ‘oku ‘i ai e fo’i *space* ‘i mu’a, ‘Eiki Sea. ‘I ai e ki’i p , ofi he tau’anga ko e ‘Otu Anga ‘Ofá. F f ke nau fokotu’utu’u mai e ‘ p , fakamolemole, ‘Eiki Sea, pea tukuange ‘a e langa faka’ikon mika, ‘oku tau tuita’etoeveiveiua ki ai, ko e toutai. Fakamolemole p e kau inu piá, mo e kau ‘ilo pia he Fale ni. ‘Oku ‘ikai ke u ta’ofi ‘e au ho’omou ‘iló. ‘Oku ke tau’at ina p e Feitu’una ia, ‘amoutolu ia.

Sea K miti Kakato : ‘Eiki Minisit Toutai.

Kau ‘ikai ha uafu toutai he palopalema lahi ki he langa fakalalakaka e toutai

‘Eiki Minisit Toutai : Fakatapu ki he Feitu’una, ‘Eiki Sea, pea ki he Kau M mipa e Fale ‘eiki. Sai p ka u ki’i tokoni atu ke fakama’ala’ala p e ngaahi me’a lalahi p fekau’aki pea mo e tohi tangi ko ení. Sea, ko e uafu ko ení, ko e taha eni e ngaahi fokotu’utu’u he taimi na’e fai fatongia ai e motu’a ni, ke kamata p , he na’e hanga p ‘e he Pule’anga e 1970 tupu, 73, ‘o vahe’i mai ki he motu’a ni, ‘a e kau ng ue ‘e toko 4, pea ‘omai mo e pa’anga ‘e 2,000, ko e patiseti ia ke langa e toutai ‘a e fonuá. Pea a’u mai ko ki he kongá ki mu’a e 80, pea fai ‘a e, ‘io, ‘i he kongá kimui ‘o e 70, fokotu’utu’u ko eni ke langa e uafu ko ení. Pea tokoni mai e *EU* ki hono langa e uafu ko ení, koe’uhí he na’e fu’u fiema’u ‘aupito. He ‘ikai ke langa ha toutai, kae ‘oleva p ‘oku ‘i ai ‘a e uafu toutai. Pea ko e tu’u hotau fonuá, a’u mai ki he taimi ni, Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha uafu toutai heni. Na’e langa ení, koe’uhí ko e uafu toutai ia. Pea ko e uafu toutai ‘oku kehe ia mei ha to e fa’ahinga uafu. Ko hono, ka na’e ‘ikai ke lava ‘o fakalele, ‘osi ko ia hono langá, na’e ‘ikai ke lava ‘o fakalele ‘a e uafu ko ení, ko e uafu toutai, fakalele ia ko e uafu ki he fefolau’akí, ‘o a’u mai p ki he ‘aho ni, ‘oku kei fakalele p , ko e uafu ki he fefolau’akí.

Pea ‘i he’ene peh , Sea, ‘oku tu’u fehanga’angai ‘aupito, pea ‘oku kau ia ‘i he palopalema lahi, ‘i hono langa fakalalakaka ko eni ‘a e toutai, ‘i hotau fonuá, ko e ‘ikai ko ke ‘i ai ha uafu toutai. Pea ‘i he’ene peh . He koe’uhí ko e me’a ‘oku fiema’u ke fakamahino heni, Sea, ko e uafu ko e toutai, ‘oku fekau’aki ia pea mo hono ‘omai, mo e teuteu’i pea toe fakataú atu, ‘o tuku atu kitu’a, ko e me’atokoni ‘oku fu’u pelepelengesi ‘aupito. Pea ‘i he’ene peh , ko e tu’unga fakamo’ui lelei, pea mo e tu’unga ko ‘a e ‘ takai, kuo pau ke muimui’i ‘a e me’a ko iá, ‘i he founga ‘oku fu’u m lohi ‘aupito koe’uhí kae malu ‘a e me’atokoni ko ení, koe’uhí kae lava ke h ki tu’apule’anga. Pea ko e ‘ilo mei ai hotau kakaí, pea nau ma’u ha mo’ui lelei, kae ‘oua na’a ‘i ai ha palopalema fekau’aki pea mo e mo’ui lelei.

Faka'amu ke 'i ai ha uafu makehe ki he toutai

'I he'ene peh , Sea, 'a ia na'e kamata ko ia 'a e fakahoko ko eni, 'osi pe ko ia 'a e uafú, pea na'e fakalele p 'e he Malini, koe'uhí ko e nounou fakang ue ko ia 'i he Potung ue Toutaí.

<006>

Taimi: 1530-1540

'Eiki Minisit Ngoue: ... pea a'u mai ki he taimi ní, ko e *Port Authority* 'oku nau hanga ko ia 'o pe ko e Poate ko ia 'o e Taulangá, 'oku nau hanga ko eni 'o pule'i 'a e uafu. Ka ko e me'a ko ia 'oku faka'amu ki ai 'a e Toutaí, ke 'i ai 'a e uafu makehe ki he toutai. Kapau 'e 'omai 'a e uafú, kapau ko e uafu ko 'i he'ene tu'u he taimi ní, Tu'imatamoana, ko e uafu toutai, 'e 'ikai ke 'i ai ha falekai ia mo ha fale *bar* mo e ngaahi me'a he feitu'u ko ia. Fie ma'u ke to'o k toa ke mavahe k toa ia. 'E 'ikai ke tali ia he feitu'u ko iá, a'u ki he feá 'e 'ikai ke 'i ai ha me'a. Pea kapau 'oku nau ng ue'aki ha 'lia, ko e ki'i fakataimi p hang ko e feá, ko e 'aho Tokonakí p , ka oku pau ke mama'o 'aupito ia mei he 'lia ko ia 'oku tu'u ai 'a e m ketí, mo e tau'anga ko ena 'o e ngaahi vaka. Kae kehe, na'e tokoni 'a e Pule'anga ko ia kuohilí, 'o nau tu'utu'uni 'a e Kapinetí, ke fakamavahe'i 'a e uafú, 'i he 'uhinga tatau p . Pea na'e a'u tonu p 'a e motu'a ni, pea mo e kau toutaí, a'u ki he'ene 'Afió, 'o mau fetu'utaki, koe'uhí 'o fekau'aki pea mo e me'a ko ení, pea na'e finangalo p ki ai 'a 'Ene 'Afió ki he me'a ko ia. Pea fakahoko leva 'e he Pule'anga ko ení, pea na'e fakahoko na'e 'i ai 'a e katoanga na'e fakahoko 'i uafu ko e tukuange. Kae me'apangó, ko e totonu fakalaó, na'e ma'u ia 'e he Poate Taulangá, pea 'ikai ke nau loto kinautolu ia ki ai, ke tukuange mai. Pea tukuange mai p 'a e ki'i konga, 'a ena ko ko e m ketí p , ko e ki'i konga p ia na'e 'oange kia kinautolu. 'Ikai ke ngata aí, ka na'e tukuange ia ki he Kosilio 'a e Toutai. Pea 'i he'ene peh , pea moveuveu p , 'ikai foki ke to e lava fai ha langa ia. Ko e p 'o fakahifo ika p , ko e h p 'a e ki'i me'a 'oku lava 'o fakahoko 'i he ki'i 'lia ko iá, ko ia p . Pea 'ikai p ke to e lava 'o fakahoko atu ha langa ia 'a e toutaí, 'i hotau fonua ko ení, ko e 'uhinga tatau p .

Pea hang ko eni ko e fakama'ala'ala ko eni 'a e Minisit , 'oku mahino p he 'oku lahi 'aupito 'aupito 'a e pa'anga ia 'oku fakamoleki pe ko e *investment* 'a e Poate Taulangá, fakahoko hang ko e ngaahi *bar* mo e me'á, 'oku t naki mei ai 'a e pa'anga mo e ngaahi me'a ko iá, kuo 'osi tu'u k toa ia. Pea ko e palopalema ia 'oku fehanahangai ko ia mo ia he taimi ni. Ko e taimi ko ia na'a nau l unga ai ki he 'Eiki Palemiá, taimi ko iá, 'oku kamata ko 'a e langa fo'ou ko , 'a e fale ko , pea fai 'a e ng ue ki ai, pea 'ikai ke lava fai ha me'a, koe'uhi kuo 'osi tu'u 'a e Laó ia, 'oku pule p 'a e tokotaha ia ko 'oku ne 'osi ma'u 'a e lisí, pea fakahokohoko atu p 'ene langá 'a'ana 'o a'u mai ki he taimi ni. 'A ia ko e mahino ko ení 'Eiki Sea, ko e tu'unga ko ia 'oku a'u ki aí, neongo 'oku fai 'a e ng ue ki ai hang ko eni 'oku fakama'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisit , 'oku fai 'a e ng ue ki ai. Ka ko e tu'u ko eni he taimi ní, mo e tu'u ki he kaha'ú, 'oku ta'emahino 'aupito 'aupito p 'e to e ma'u ha uafu ia 'a e kau toutaí p 'ikai, ki he toutai ki he langa hake ko eni. 'A ia ko e me'a ko ia 'oku fiema'ú, ko e me'a ko ia 'oku hokó, mahino eni ia ko e Kapinetí, ko e *Executive body* ia. 'Oku 'ikai ke ne to e ma'u 'e ia ha mafai. Ko e 'uhinga ia kuo lele mai ai 'a e k ingá 'o 'omai ko eni ki Fale Aleá, koe'uhi ke fai ha tokoni ange mei he Fale ko ení, he ko e Fale eni 'oku tu'utu'uni m lohi ange ki he Lao. He ko e Laó ia ko e Poate Taulanga. Pea kapau ko e tu'u atu ko eni 'a e fetu'utakí, 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ng ue..

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ki'i tokoni p Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit , 'oku tali 'a e tokoni 'a e Tokoni Pal mia? Me'a mai Tokoni Pal mia.

Fakangatangata pe mafai Kapineti 'o fakatatau ki he Lao

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e tu'u ko ia he taimi ní, hang 'oku mea'i 'e he K miti Kakató, ko e *Executive power* he Kapineti. Ka ko e *power* ko ia e Kapineti, 'oku fakangatangata p 'i he *power* ko ia 'oku 'oange 'e he Lao. 'Oku 'ikai ke 'uhingá ia, ke me'a atu 'a e Hou'eiki Kapineti 'o fai tu'utu'uni ki ha me'a 'oku 'i he Laó p . Ko e ki'i tokoni p ia Sea, m l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit ko e ki'i.. Me'a mai koe Minisit .

Fehangahangai p seti 100 fale ne toki langa 'i uafu mo e Lao ki he Uafu Toutai

'Eiki Minisit Toutai: Fakam l ki he 'Eiki Tokoni Pal miá, ko e tu'unga ia ko 'oku 'i ai ko eni he taimi ní, pea 'e 'i ai 'a e ngaahi me'a 'e fakalelei'i. 'Eiki Sea, ko e anga ko ia 'a e sio totonu 'a e motu'a ni, 'oku fiema'u, ke mahino, ko e ' lia ko 'a eni 'oku tuhu'i tonu mai p 'i he Tohi Tangí, ko e uafu toutai, ko e me'a ia ko 'oku fiema'ú, ke 'omai ki he Toutai, Ka kuo pau pe ke kei l pooti p , ko e 'omai ki he Potung ué, Potung ue Toutai, 'ikai ko e Kosilio. Kae toki ng ue fakataha ai 'a e Potung ué mo e Kosilio, pea ki hono fakahoko ko ia 'a e ngaahi ng ue ko ia 'oku fakahokó, koe'uhí, kae toki lava ke fakalele 'a e uafú, ko e uafu toutai. Ko e fale ko ena na'e toki langa he taimi ní, fehangahangai 'aupito p seti 'e 100 fehangahangai mo e Lao ko ia ki he Uafu Toutai. 'E fiema'u ia ke to'o 'a e fale ia ko iá, koe'uhí ke mama'o mei ai, koe'uhi kae sio ki he tu'u faingata'a ko ia 'oku a'u ki ai 'a e tu'u ko eni 'a e ..

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit , ko e tokoni ena 'a e 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: 'Ai p ke 'osi, 'ai p ke 'osi ho'o me'á.

'Eiki Minisit Toutai: Pea ko ia, ko e me'a 'e tahá, ko e fo'i me'a mahu'inga 'e taha 'oku ou 'omai ko ia mei he kau toutai, ko e l unga ko ení, pe ko e h p ha ngaahi tu'utu'uni hang ko 'emau *Task Force* ko eni 'oku nau ng ue ko , ko e h 'a e me'a 'e feloto'aki ki ai. Ko e ta'efiem lie ko ia 'a e kau toutai, 'e hokohoko atu p , kae 'oleva p kuo mahino kiate kinautolu, ko e 'eliá , ko homau uafú , uafu toutai . Ka 'e kei lava p ia ke fokotu'u, kuo pau ko hono fakalele ko ia 'e he Potung ué pea mo e Kosilio Toutai, kuo pau p , 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahino ia 'i he anga ko ia hono tauhi 'a e uafu 'a e fonua kotoa p , 'e l pooti ia ki he *Port Authority*. Ka 'oku 'ikai ke fiema'u ke to e kau mai 'a e *Port Authority* ki hono fakalele ko ia 'o e uafú, 'oku tonu ia ke tukumai ki he Potung ué pea mo e Kosilio ke fakalele 'a e uafu toutai. Ko e me'a ia ko 'oku faka'amu ki ai 'a e kau toutai, pea 'oku hang p ha mohe misí ki he motu'a ni 'a e faka'amu noa ange, na'a a'u ki ha 'aho, kuo a'u 'a e taumu'a ko ia na'e langa ki ai 'a e uafu ko ení, ke ng ue'aki ki he 'uhinga ko ia na'e langa ai 'a e uafu ko ení, koe'uhi ke tokoni ki hono langa hake ko ia 'o e toutai.

Natula 'o kinautolu 'oku fai 'a e me'a ko e toutai

Ki'i me'a faka'osí p , nounou p , pea 'oku ou kole p ki he Hou'eiki M mipa 'o e Fale ni, mo u fakamolemole p . Fu'u mahu'inga 'aupito ke mou mea'i lelei, 'a e natula 'a kinautolu ko eni 'oku

ui ko e kau toutai. Ko e kakai ko ení, ko e lahi honau taimí, ‘oku nau mama’o mei honau f mili, ‘o nofo p ‘i tahi, ko e ko e feinga ko eni he toutai. Ko e taimi ko ia ‘oku nau foki mai aí, ‘oku nau faka’amu, ko ‘enau foki maí, ‘oku ‘i ai ‘a e feitu’u ke nau ki ai, ‘oku nau mai ‘oku nau ongo’i, ko honau feitu’u ia ‘o nautolu. Neongo te nau ‘o l taula kitu’a, kae kehe ‘oku nau tau maí ‘oku nau ongo’i, ko ‘enau me’ang ue ‘a e uafu ko iá, pea ‘oku ‘i ai honau le’o, ke nau kau ki hono fokotu’utu’u mo hono langa ‘o e ‘api ko eni ‘oku nau ui p ko honau ‘api. Koe’uhí kae lava ke ‘alu ‘a e fakalakalaká ki mu’a. ‘Oku ‘ikai ko ha palopalema ia ki he Potung ué, hono fokotu’utu’u, mo hono fakahoko ko ‘o e langa ko ia. ‘Ikai ngata aí, to e faingofua ange ki he Tokoni mei mulí, ki hono ma’u maí, ‘i he’enau ‘ilo ‘oku ‘i ai ‘a e uafu totonu ‘a e Toutaí, ke fakamoleki ki ai ‘enau pa’anga. M l ‘aupito Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Hou’eiki N pele Fika 2 ‘o Vava’ú ke faka’osi ai leva ho’o taimi. ‘Eiki Pal mia te ke tokoni? Ko e ki’i taimi p eni ..

‘Eiki Pal mia: Na’a ku faka’amu p ke u fakahoha’a p kae toki..

Sea K miti Kakato: P ‘i me’a mai koe ‘Eiki Pal mia.

Palopalema fehangahangai mo e kau toutai he ngaahi langa *Port Authority*

‘Eiki Pal mia: Hou’eiki, ‘oku tau fanongo k toa, mou me’a k toa ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Minisit ko eni. ‘Oku ou tui, p ‘oku f f ‘a e anga ‘etau ongó, ka ‘oku tau a’u ki ha fa’ahinga tu’unga, ‘oku tau ongo’i ‘oku taumu’a valea ‘a e feinga ‘a e Potung ue ko ení ki he toutai. Mou mea’i k toa p ko e toutaí, pea mo e ngoué ko e ongo sekitoa mahu’inga taha ia ki he fonua ni. Ko e me’apango ko ‘emau h mai ‘a e Pule’anga ko ení ‘o mau mai ‘o fihia ‘i he me’a ko eni. Ko e me’a ko eni na’e ‘osi fai p ki mu’a, Ko e langa ko eni fakamuimui ko na’e .. Kae kehe ki mu’a aí, hang ko e laú, na’e fai ‘a e ki’i ma’alali ‘i he teuteu ko eni ke foaki mai ‘a e me’a ko eni pea to e ki’i fakamomoko hifo ‘a e ki’i ma’alalí, koe’uhi ko e Lao. Kuo pau p ke mau faka’apa’apa ki he Lao. Ko e fo’i Lao ia ko eni na’e toki faí, na’e mai ‘a e kau toutai kiate au, mo ‘enau lotomamáhi, pea nau fetu’utaki ki he tokotaha ko ení, he ‘oku ou ‘ilo’i ai ‘a e ‘ulungaanga ko ia ‘o e kau toutai. ‘Oku nau fu’u tokolahi, kole ki ai ke ne fai ha ng ue fakavavevave ke ta’ofi. Ko e fo’i langá foki ia na’e tu’utu’uni ‘e he *Port Authority* ke langa fakataimi, koe’uhi kae fai atu ha tu’utu’uni ke nau hiki, pea nau hiki. Ko e langa ko ení, mau fakatokanga’i ‘oku kamata ‘a e kelí, mahino ia ko e langa tu’uma’u..

<008>

Taimi: 1540-1550

‘Eiki Pal mia: Pea l unga mahalo e si’i kau toutai ki he kau polisi, mai e kau polisi ia ‘o ta’ofi ke ‘oua ‘e to e hoko atu hono keli he ‘oku mahino ko e fakava’e ko eni ‘oku ‘osi ‘uhinga ia hang ko ‘ene lau ko e tu’uloa. Pea loto mamahi e kau toutai pea nau mai ‘o ‘omai ‘enau tohi ki he motu’a ni ... Faingata’a’ia lahi mo’oni ‘a e motu’a ni ‘i he ... me’a ko ‘oku ou fanongo ko ki ai ki he kau toutai ‘o hang ko ‘ene fakamatala. Ko e natula e kakai ko eni ko si’enau mo’ui ‘oku ma’u mei tahi pea hang ko ‘ene lau nau ‘o nofo laulau ‘aho ‘i tahi ‘i he feinga, ko e feinga faingata’a ‘oku nau fai. Ka ko e me’a ko eni ‘oku lolotonga hoko ‘o hang ko ia ‘oku ta u fanongo ki ai, ‘oku tu’u ia ‘i he laini ‘o e fakatu’ut maki. Ko e me’a ko eni ‘oku tuku mai ka mautolu

mahalo te mau hanga 'o *amend* e lao p ko e h ha fa'ahinga me'a he . Ka ko hono pango kuo ha'iha'i kuo fihifihi e me'a ia hono lalava mo hono ha'iha'i he 'oku 'ikai ko p 'oku fai ai 'a e palopalema 'oku toe 'i ai mo e ' palopalema kehe ia 'i he fo'i, 'i he Pule'anga motu'a.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia ko e ki'i fehu'i eni e Tongatapu Fika 1, kau N pele.

Lord Vaea: Ko e, kole p 'Eiki Pal mia, kapau 'oku fakafaingata'a'ia ho Kapineti ko e motu'a ni 'oku 'at ke lava tokoni'i koe. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Taukave Palemia 'ikai ko ha palopalema p Kapineti e me'a fekau'aki mo e uafu toutai

'Eiki Pal mia: N pele, ko 'etau kavenga eni 'atautolu 'oku 'ikai ko ha me'a eni ki he Kapineti p , 'oku pelepelengesi e anga 'etau nofo mo e anga e tauhi e ngaahi v . Ka ko e me'a ko 'oku mahino ki he motu'a ni he ne u ki'i kau mo au ia he kamata ke u ongo'i 'e au 'oku ou meimei taimi vave au he ' me'a ko eni 'oku hoko. Ko 'eku sio ko ki he fa'ahinga natula ko 'o e kau toutai he 'oku nau talamai 'oku, ko e langá 'oku langa p ia 'o hanga hifo p ki tahi, ki honau fanga ki'i vaka 'oku tau. Pea ko 'enau peh , 'Akilisi, 'e Pal mia, ko e fu'u fa'ahinga langa ko eni 'o fakahangahanga hifo ka mautolu, te mau f f ? Pea ko e me'a ia 'oku ou hang ko e fakamatala 'oku fai, tuku p mu'a ke fai ha'atau feinga ke fai p ha femahino'aki pea mo e anga ko e tu'u 'a e lao, 'a e lao he 'aho ni ko e *Port Authority* foki 'oku 'i ai 'a e mafai ko iá, tuku p ke fai ha talanoa ki ai pea hang ko e me'a ko eni 'a e Minisit ta u fanongo k toa ki he me'a 'a e Minisit 'oku lolotonga fai 'a e ng ue ki ai ke feinga'i ke fai ha fanga ki'i monomono ki he laó kae lava ke fiem lie 'a e ngaahi tafa'aki k toa. Ka ko ia 'oku ou 'oatu p 'eku *concern* 'a e motu'a ni mo e Kapineti 'o hang ko e me'a kuo ta u fanongo ai mei he 'Eiki Minsit Toutai. M l .

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Pal mia, me'a mai, faka'osi mai ho'o taimi ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Kuo 'osi 'eku taimi 'a'aku he me'a 'a e ongo Minisit mo e Pal mia 'Eiki Sea. Na'a ku fakaongoongo atu au ki he Feitu'u na he ko e Feitu'u na 'a e tataki e Fale p te ke me'a mai ke fe'unga e fakatonutonu ...

Sea K miti Kakato: Toe ho'o miniti 'e 10 N pele.

Fokotu'u ke maau mai ki Fepueli 'omi ha lao ke solova palopalema kau toutai

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, fu'u si'isi'i 'aupito e miniti 'e 10 ia ki he me'a ko eni 'oku tonu ke 'oatu ki he me'a e toutai 'Eiki Sea. Kai kehe 'Eiki Sea 'oku ou hoko atu 'Eiki Sea. Kuo mahino mai 'Eiki Sea 'i he me'a ko 'a e Minisit ko Toutai mo e Ngoue ko e tu'u he kaha'u 'oku ta'epau 'a e kau toutai 'Eiki Sea. Pea he 'ikai ke lava ke fakapapau'i ke mahino 'e 'i ai ha uafu

ma'ae toutai 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu ki ho'omou Fale 'Eiki ni, 'oku totonu ke tau foki mai ko 'i Fepueli, fakapapau'i 'o hang ko e me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Pal mia, vakai'i 'a e lao 'oku fihai ai 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Pule'anga 'o e 'aho ki he tu'unga 'oku 'i ai ... Ko e Poate Taulanga ko e Poate Taulanga p ia 'a e fonua. 'Oku malava p 'Eiki Sea 'o 'omai e lao ke lava 'o fakahoko 'aki e fatongia ko eni. Na'a tau toki 'osi ... mea'i p 'e he Fale ni ...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: 'Ai ka u ki'i tokoni atu k taki.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'osi 'eku miniti 'e 10 Sea?

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: M l Sea, m l ki he Hou'eiki he loto ke u ki'i tokoni atu. Ko e 'uhinga ia 'o e k miti ko eni Sea 'oku 'ikai ke u tui au 'oku ta'elava ha me'a 'o fakahoko kapau te tau loto ki ai. Pea 'oku kau he me'a lahi 'oku nau tokanga nautolu ki ai he me'a ko eni, 'e anga f f he 'oku 'osi fakalao foki he taimi ni 'oku 'osi 'i ai e Lao ia 'a e Poate Taulanga. Pea ko e kongalahi ia 'o e ' ' lia ko 'oku nau tokanga ki ai 'oku 'i ai ia, 'a ia 'oku kau ia he me'a ko 'oku nau tokanga ki ai he taimi ni ke nau sio p 'e anga f f hono vetevete holo ko e ' ha'i he taimi ni pea ko e 'uhinga ia ko na'e fokotu'u ai 'a e ki'i k miti ko ia ke nau sio ki ai mo e fakaikiiki pea nau toki l pooti mai 'o fakahoko mai p ko e h e me'a ke fai pea toki ng ue leva e Pule'anga ke fakahoko . Ka 'oku ou tui Sea neongo ko e ... Mo'oni p foki e Minisit Toutai, ki'i fuoloa p ka ko u tui 'oku 'ikai ko ha palopalema ...

Sea K miti Kakato: 'E, Minisit ko e ki'i fakatonutonu eni e ...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: M l .

Lord Tu'i' fitu: Ki'i fehu'i lekeleka p 'a'aku Sea, m l .

Sea K miti Kakato: Ki'i fehu'i.

Lord Tu'i' fitu: Fehu'i p au ki he Minisit he fakam 'opo'opo ko eni 'oku fai 'e he ki'i k miti. Talu mei he kamata e uafu na'e 'asi ai 'e tu'u ai ha ' night kalapu mo ha ' me'a peh ? M l .

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: M l . 'Ikai ke u ma'u p na'e tu'u fakak 'a e ' night kalapu ko eni 'i uafu, ka ko e fale ko eni ko 'oku 'i ai he taimi ni 'a eni 'oku lolotonga langa 'oku mahino p ia 'oku 'ikai ko e night kalapu ko e fakamatala eni ko 'oku mau ma'u ko e falekoloa pea 'oku kau he falekoloa mo e falekai, pea 'oku kau he falekoloa ko ia hono fakatau atu 'a e naunau toutai. M l .

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit k taki ko e ki'i fehu'i atu ange. Ko e fale ia 'o hai?

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Sea sai p ia 'uhinga ke sai p ke ta u talanoa p ki he fale?

Sea K miti Kakato: *Okay.*

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai, 'e Fakafofonga Hou'eiki, 'ai mu'a ke 'omai ha ki'i tokoni 'a e Minisit *Revenue*.

Lord Tu'ilakepa: Sea ... Hou'eiki Minisit , mou me'a p ai 'o ...na'e 'osi 'oatu e fu'u Tohi Tangi ko eni ka moutolu pea 'ikai ke mou fai mo mou ng ue ki ai ka mou toki me'a mai ki he Fale ni 'oku fakaloloma ki he'emau vakai 'a e ... mou ta'eng ue ki he me'a 'a e kau toutai.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e ...

Sea K miti Kakato: Minisit 'oleva p 'oku tali 'e he Hou'eiki N pele p 'ikai.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko e Minisit lelei eni ia he ka 'ikai he 'ikai ke ta'elau mai ia kiate au 'Eiki Sea ko u tuku ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

Poupou tuku ki he Pule'anga ke solova 'isiu he uafu toutai pea l pooti mai 'i Fepueli

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M 1 . Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki. 'Eiki Sea, kuo mahino e t kunga ia 'o e *issue* ko eni. Pea 'oku ou tui ko e fokotu'u fakapotopoto ia 'oku 'omai, tau foki mai ko 'i Fepueli 'oku 'i ai e *solution*, kuo pau ke 'i ai e ng ue kuo fai pea 'oku ou poupou au ki ai, ka ko u kole atu ta u tuku mu'a ki he Pule'anga ke nau fai ha ng ue ki ai, foki mai mo ia 'i Fepueli ko e h e sitepu ki mu'a ka tau langa. M 1 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M lie.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fokotu'u m lie mo l soni ka 'oku te'eki pau Sea. Kuo tau angamaheni, tuku mai. 'Ofa mai 'o tuku foki hono ng ue'aki e me'a ko ia mo hono lohiaki'i e kakai 'o e fonua ke tuku mai 'Eiki Sea. Te'eki ai ke 'i ai ha *solution* ki heni 'Eiki Sea, kapau na'e 'ikai 'omai e Tohi Tangi ki heni he 'ikai ke faifaiange pea fakavavevave e me'a ko eni 'oku 'ai 'e he Hou'eiki Pule'anga 'Eiki Sea. 'Oku ou peh 'Eiki Sea ke ta u 'ai mu'a ke ta u feme'a'aki ke 'uh ko e ngaahi me'a 'oku faingata'a'ia ai e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Ko hono 'uhinga e me'a na'a tau tuku ai ke tuku e lao ka ta u 'unu ki he ...

Sea K miti Kakato: N pele ko e ki'i me'a mai eni e 'Eiki Tokoni Pal mia.

Lord Tu'ilakepa: Sea ... 'Oku ou kole atu ki he 'Eiki Tokoni Pal mia 'oleva ho'o me'a mai ke u 'alu 'o kau he Poate 'Uhila kae 'oua leva ke 'osi e Tohi Tangi ko eni.

Kole Pule'anga tukuange ke fai alea mo e ngaahi hoa ngaue ki ha uafu toutai

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Ai ke 'ai ai leva e Poate Toutai. 'E Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki M mipa Kakato. 'Oku fai e ng ue 'a e Pule'angá Sea 'oku kau foki eni he me'a mahu'inga 'a e toutai, 'oku fai e p talanoa he taimi ni mo e ngaahi *partners* hang ko e *World Bank* mo e me'a na'a lava 'o tuku ha s niti ke sio ki he tafa'aki ko eni Sea. Kau ai mo hono fakalelei'i e *TMPI*, 'o sio na ko ha feitu'u totonu ia ke 'ai ha uafu, ka 'e toki lava 'o fakapapau'i mai he 'osi ko eni 'a e alea ko eni mo e ngaahi *partners* ko eni p 'e lava 'o fai ha tokoni ai he ko e pa'anga lahi foki 'e fiema'u ke 'ai 'aki e uafu Sea, ko e anga p ia e ki'i tokoni atu.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, 'oku ou fakam l atu 'Eiki Sea koe'uh he kuo kamata p ke 'asi mai e ngaahi me'a 'oku toki mahino ki he kau toutai ko hono 'omai 'o fakamo'oni p ki ai e Fakafofonga 'i he Fale ni Fika 4 pea mahino mai leva 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku ho'ata mai leva 'Eiki Sea 'oku tonu ke fai e tokanga e Fale ki ai. 'Oku ou faka'ofa'ia taha 'Eiki Sea ko e kongia eni ia 'e taha 'oku ou faka'ofa'ia taha ai 'Eiki Sea he kau toutai. Ko e vaka 'e ua mahalo p tolu na'e to'o hono m sini, fahi'i 'a 'olunga to'o e m sini ki 'uta 'ikai ke 'i ai ha fale ia ke malumalungia ai. 'Oku kau ia he me'a 'oku 'omai he Tohi Tangi. 'Ikai ke 'i ai ha fale, si'i fai p e m tu'a hono veteki e polota ko e to'o e pisitoni (*h fanga he fakatapu*) mo e h fua 'osi pea fakafou mo e mama mo e me'a, fakah pea to e si'i hiki hake p 'o fakafoki ki loto. 'Oku kau ia he kongia 'oku totonu ke tokanga ki ai 'a e Fale ni ki he fiema'u 'a e kau toutai 'Eiki Sea. 'Eiki Sea kapau 'e, 'e tau peh he taimi ni 'oku totonu ke fai ha ng ue fakavavevave 'Eiki Sea mahalo 'oku totonu p ke ta u toki t puni ki he m hina ka tu'u kae fai e me'a ko eni 'Eiki Sea. Mahu'inga ange ia pea 'oku kau ia he kilisimasi lelei, 'oku ou fanongo Sea 'i he leti hono tu'uaki mai he leti 'e he kosili ko e ika kotoa p 'e h 'o fakatau he 'ikai ke to e lahi hake he pa'anga 'e 10 'Eiki Sea, si'i ai ki lalo. 'Alu 'o a'u ki he pa'anga 'e tolu, pa'anga 'e nima 'Eiki Sea, fakakalakalasi ...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Ki'i tokoni atu Sea. Sio ki hono sai hono holoki ko 'e he Poate Taulanga e totongi ...

Sea K miti Kakato: Ki'i tokoni ...

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: ko 'u vaka toutai, ha'u ai p he totongi e ika, holo ki lalo, m l .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ko 'etau faingata'a'ia ko eni ko e ng ue 'a e Poate Taulanga. Kapau ...

<009>

Taimi: 1550–1600

Lord Tu'ilakepa: ... mou kei 'omai p Poate Taulanga, 'oku fehi'a e kau toutaí he to e fanongo ki he Poate Taulanga he 'oku 'ikai ke mou lava 'o veteki e fihí. Ko e veteki e fihí ko e ki'i hele p 'o tu'utu'u'aki. Pea 'oku faingofua hono 'aí 'Eiki Sea.

M teni Tapueluelu: Ki'i tokoni atu p Sea fakamolemole 'o kapau 'e laum lie lelei.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: 'Eiki Sea ko e ki'i tokoni p 'oku mahu'inga 'aupito e kaveinga ko ení pea ko u fiefia p 'i he mahu'inga'ia ai ho'o k miti 'Eiki Sea. Pea ko e fokotu'u p ke peh ni 'Eiki Sea. 1, ke fakapapau'i mu'a he 'ikai ke to e 'ave ha kongá mei he ' lia ko ení 'o lisi kitu'a pea to e ng ue ki ai na'a si'i uesia 'a e kau toutaí he 'oku 'alu ke si'i. Ko e uá p Sea, ke fakapapau'i p 'e a'u ki ha taimi pau 'oku fai mai ha l pooti he 'oku malava p ke fokotu'u 'e he Fale ha'ane *Select Committee* ke vakai'i e kaveinga ko ení 'Eiki Sea he ta'u fo'ou. Pea ko e faka'osi p Sea ko u peh , ko e 'Eiki N pele ko eni Fakafofonga ko ení, ko u tui peh ko e M mipa totonu ia ka h ki he poate ko ení Sea. Tokoni ia ke fakapapau'i 'oku fen pasi e ng ue ko 'oku fiema'u 'e he kakaí mo e faka'amu 'a e Fale ko ení 'Eiki Sea. Kapau 'e h e 'Eiki N pele ko ení 'o kau he poate ko ia 'Eiki Sea teu pou pou lahi atu, 'e tokoni lahi ki he ng ue 'Eiki Sea. Ko e anga p ia 'eku pou pou. Pou pou lahi ki ai Sea. Fakam l atu.

Lord Tu'ilakepa: Ko u fakam l atu au m l e 'ofa. 'Oku 'ikai ke u fie ng ue ta'etotongi au 'Eiki Sea. Sai e Poate 'Uhila ia 'oku lahilahi e fanga ki'i mon 'ia Sea ai. Ko e ope atu ka ko ha ope 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u faka'amu p ke u 'oatu lelei e tohi tangí. 'Eiki Pal mia pea mo u fakavavevave mu'a 'o fai hano tokangaekina si'i kau toutai e fonua 'Eiki Sea.

Ko e fokotu'u p ko e me'a ia ko u to e loto p 'Eiki Sea ke u foki mai ki ai. 'Oku mou me'a 'anep , 'oku ou lele atu 'anep ki he talitali 'a e fefine ko e kau ia he kau fefine 'iloa 'i Siaina. Ko e hingoa 'oku ou fanongo ki ai ko e *Madam Li* 'e Sea. Ta ko ko e kau e fefine ko ení 'i he tokotaha m lohi taha 'i he tu'unga ko 'o Siaina. Kuo ne foaki 'e ia e 4 piliona 'Amelika ma'a Tahiti. Ko e feitu'u ko na'e fai ai ko 'a e houa 'iló ko e falekai pea 'oku to e lele p mo e p ai 'Eiki Sea. Hanga ia ki he tahi ko 'e taha 'Eiki Sea. Na 'oku 'i ai ha ' kongá Hou'eiki Pule'angá na 'oku kei fe'unga ke 'ave ' p ki ai 'o tu'u ki he feitu'u ko ia. He 'oku ke mea'i p Sea ko e taimi p 'oku te kon aí, kuo kamata 'ete fie lahi kita, fusifusi mo hoto nima ke mea'i mai 'e he kau kon 'oku 'i ai 'eku uasi fo'ou. Pea ka 'oua na'a to e ma'u mo ha taha ke te pikinima mo ia 'Eiki Sea, 'oua, kuo te m lohi kotoa kita 'i loto 'Eiki Sea. Pea ko e ngaahi uesia ia 'Eiki Sea, totonu ke tau 'ave ngaahi feitu'u peh , 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi 'o'ona e p 'Eiki Sea, lelei he 'oku fai p mo e langa faka'ikon mika ia ai, si'isi'i p . Kuo 'osi 'omai ki he Fale ni e mamahi pea fai e l unga e kakai e fonua ke ta'ofi e ngaahi p , fe'unga 'oua to e a'u ki he hengihengí. Pea na'e ng ue kotoa e Fale ni, 'ave leva takai he ' koló pea kuo meimei loto tatau 'a e kakai kotoa 'Eiki Sea. Pea fakafoki mai ki he Fale ni 'o fakangatangata 'o a'u ki he tu'unga he taimi ni 'Eiki Sea.

Ko 'etau faka'amú 'Eiki Sea koe'uh ke 'oua mu'a 'e to e hoko hang ko e me'a 'oku me'a mai 'e he Minisit Ngoue mo e Toutaí. Ko e tu'u he kaha'ú 'oku ta'epau, he 'ikai p 'i ai ha uafu ia ma'a e kau toutaí. Ka ko e h ko e me'a na'e 'ave ai 'o langa e ' fale ko he. 'Osi ko ia pea ma'u. Ko e me'a eni 'e taha 'Eiki Sea 'oku faka'ofa taha. Ko e tangata Tonga, 'i ai 'ene ' vaka pea to e tu'utu'uni 'e he Poate Taulanga ke totongi 1000 tupu kia nautolu 'a e p kingi 'ata'at p , tahaafe tupu 'a 'ete 'alu atu p 'o p kingi 'i tu'á, 'oku totongi 'e he tangata Tonga ko ení. 'Oku kau ia he

ongō fakamamahi 'Eiki Sea kapau 'oku peh kotoa e ' ' lia ko ia. 'Oku tau faka'amu ke ki'i fakangalokuloku 'Eiki Sea 'a e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai 'a e ' ' lia ko ia kae tautautefito ki he kau toutai 'Eiki Sea. Ki he si'i m tu'a na'e me'a mai mei motu, Ha'apai ko Vava'u ko 'Eua. Na'e 'ohovale p 'Eiki Sea 'oku tau, fakafokif ange kuo 'ai 'e he Pule'angá heni 'a e fo'i lao. Pea ko e fo'i lao 'Eiki Sea na'e fu'u fehangahangai mo e kau toutai, ke fakangofua ha taha Tonga ke ne to e lisi mai ha kautaha muli 'Eiki Sea. Na'e a'u 'o a'u mai si'i m tu'a ki he Fale ni 'Eiki Sea. Pea 'oku hanga leva 'e he Pule'angá 'o ki'i fakatoloi e lao ko ia 'Eiki Sea. H e me'a 'oku 'ikai ke mou 'o hake ai 'a e me'a ko ení ke kau ia 'i he konga mahu'inga taha 'Eiki Sea. Kapau te tau tutuku mei he Fale ni 'Eiki Sea kuo fakapapu'i pau mai 'e he Hou'eiki Minisit mo e 'Eiki Pal mia 'a e tu'unga 'oku 'i ai e kau toutai 'Eiki Sea, 'ikai ke to e 'i ai ha taha ia he kau M mipa 'e to e fie me'a ki he tangi ko ení 'Eiki Sea. Tangi eni ia 'oku 'alu e tangi ia 'o tau ki langi, h fanga he fakatapú 'Eiki Sea. Pea kuo 'ikai ke 'iloi'í p 'e to e foki fakak mai e tangi ko ení 'Eiki Sea. Kapau 'e fai mo fai ha ng ue fakavavevave 'a e Hou'eiki Pule'angá. Ko e h ko e me'a 'oku tokanga ki ai e tangata'eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele, tali p tokoni 'a e Minisit .

Lord Tu'ilakepa: Lelei ko e Minisit ena 'oku tau fakaongoongo ki ai.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

Polokalama e Potung ue Toutai ke lahi me'atokoni ki he mo'uilelei e kakai

'Eiki Minisit Toutai: Ko e ki'i tokoni atu p ki he 'Eiki N pele. Ko eni na'e me'a mai e 'Eiki N pele 'o fakahoko mai p ki he Fale 'eiki 'a e ika ko ena 'oku fakatau 'i Tu'imatamoana he taimi ni. Ka 'oku sai p ka u fakama'ala'ala atu e me'a ko ia 'oku hoko ko ia. Ko e founa ng ue eni ia 'a e Potung ue pea mo e kau toutai, ko e feinga ke to e lahi ange 'a e me'atokoni ko ia mei tahí 'oku lava 'o fakatau atu 'i ha totongi 'oku to e ma'ama'a ange ke lava hotau k inga 'o faingofua hono ma'u ko ia koe'uhi ko e tokoni ki he ma'u'anga me'atokoní koe'uh ko e tokoni p ki he feinga ko eni ki he mo'uilelei kae tautautefito ki hono fakafepaki'i ko eni 'a e ngaahi mahaki ko ia 'oku 'ikai ke pipihi. Pea ko e fokotu'u ko ia ko e vaka muli 'oku h mai 'o toutai, ka ko e alea ko ení...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e feme'a'akí.

Fakaafe'i Hou'eiki M mipa ki he paaka 'i Popua he t puni 'a e Fale

'Eiki Pal mia: Sea, fakamolemole Feitu'u na. Ki'i me'a si'isi'i p 'oku tokanga ki ai e motu'a ni. Hou'eiki N pele, Hou'eiki Fakafofonga e Kakai mo e Hou'eiki Minisit . Ko u tui kuo, neongo 'oku te'eki ke tau tutuku ka kuo lava e fu'u konga lahi 'o 'etau feme'a'aki he ngaahi me'a mahu'inga taha 'o e fonua ni 'oku nau fakaongoongo mai ki hotau Fale ni. Ko e kole 'a e motu'a ni, ko e kole atu 'a e 'Eiki Minisit Fonua ke tau ki'i fakataha mu'a ki he paaka 'apongipongi, tuku 'etau me'á. Tau p ki ai 'o ki'i talatalanoa ai. Ko e 'uhinga e fakaafe ko ení 'Eiki Sea ko e anga p eni 'eku ongó. Ko e feitu'u ko ení. Ko e taimi ko 'oku te 'a'ahi ai ki ai 'oku te ongo'i 'oku 'i

ai e nonga mo e fiem lie 'oku te ma'u mo e fiefia. 'Oku ngali me'a p , ko e ongo ia 'oku 'ai mai 'e he tokolahi kiate au he taimi 'oku nau ai ki ai 'oku nau ongo'i 'oku matafi atu e puputu'u mo e ngaahi palopalema 'o e nofo fakaf mili, ha ki'i taimi, 'a ia ko u tui p 'oku tonu p ke tau fakamo'oni'i 'a e ngaahi me'a ko eni. Ka ko e anga ko 'a e lau 'a e motu'a ni, 'oku ou 'alu ma'u p ki ai ke to'o atu e ongoongosia pea mo e...ko ia 'oku ou fakaafe'i atu moutolu, 'osi 'etau me'a 'apongipongi ha ki'i taimi, 'ikai ko ha fu'u taimi l loa. 'I ai p ki'i kumete kava Tonga ai he 'oku tapu e inu ke fai he feitu'u ko ia. Ko e feitu'u ko ia 'oku toputapu ia 'oku 'ikai ke fai ha me'a peh . Kaekehe ko e ki'i fakaafe atu ia kiate kimoutolu Hou'eiki ke mou 'eiki p ka mou me'a ange ke tali 'a e fakaafe 'a e 'Eiki Minisit . Ko e f p taimi te tau tuku ai ko 'etau. M l 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Sai p 'oku mea'i p 'e he Hou'eiki 'oku tau tuku p he 4. M l 'aupito. Hou'eiki, ko e 10 'aahu, ka tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai p 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'a e kelesi tuku 'a e Fale ki he 'aho ni.)

<001>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Pulelulu, 26 'o Okatopa 2016

10:00 Pongipongi

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Me a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u fekau aki mo e ikai tauhi a e aho S pate ke m oni oni o hang ko e t Sapate mai a e vakapuna pea mo e kau a ahi ki Pangaimotu. I ai mo e tokanga ki he vakatahi oku ng ue aki ki he fefolau aki oku pa anga e tahamano he aho.

4. K MITI KAKATO:

4.1.1 Fika 13/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he V mo e Kakai 2016

Tali ke fakatonutonu a e-

- (i) Kupu 5 o e Lao Fakaangaanga: Kupu 3 o e Tefito i Lao, t naki atu a e palakalafi (*d*) fo ou he kupu si i (3) “ oku i ai hono mo ua i he Fakamaau anga”.
- (ii) Kupu 12 o e Lao Fakaangaanga: Kupu 11(8) o e Tefito i Lao, tamate i a e “Kapineti” pea fetongi aki a e “ Eiki Sea”.
- (iii) Kupu 17 o e Lao Fakaangaanga: Kupu 29 o e tefito i lao, tamate i a e “Kapineti” pea fetongi aki a e “ Eiki Sea”.

P loti o tali fakataha mo e ngaahi fakatonutonu.

4.1.2 Fika 14/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Fakafepaki i o e Ta efaitotonu 2016

Tali ke fakatonutonu-

- (i) Tamate i a e “Sea” pea fetongi aki a e “ Eiki Sea”.
- (ii) Kupu 13 – t naki atu a e palakalafi (*d*) fo ou “ oku ikai ha mo ua i he Fakamaau anga” mo e “ ikai ha mo ua hulu” (*bankruptcy*).
- (iii) Kupu 4 – (b)(ii) Tamate i a e “Tupou VI” kae fetongi aki a e “Tu i”

P loti o tali fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu.

4.1.3 Fika 15/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 4) ki he Ng ue faka-Pule anga 2016

P loti o tali ikai ha toe fakatonutonu.

4.1.4 Fika 16/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Fetu utaki 2016; Fika 17/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisoni Fetu utaki 2016; Fika 18/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi UHINGA i Lea 2016

P loti o tali ikai ha to e fakatonutonu.

4.2 L pooti K miti Tu uma u ki he Lao Fika 5/2016

Toloi ki mui kae oua kuo omai a e L pooti a e K miti Lao fekau aki mo e kaveinga ko eni

4.3 L pooti Fika 6/2016 K miti Tu uma u ki he Ngaahi Totonu a e Fale Alea (Tohi Tangi Fika 9/2016 – Uafu ki he Kau Toutai)

Me a a e Fakafofonga Tongatapu 4 o fakama ala ala a e Tohi Tangi. Fakama ala ala mei he Eiki Minisit ki he Ngaahi Pisinisi a e Pule anga mo e kole ke tuku ange ki he Pule anga ke nau ng ue ki ai. Fokotu u e he Fakafofonga Fika 4 ki he Pule anga ke fakapapau i he ikai ke to e lisi ha elia he feitu u ko eni ki tu a pea ai ha taimi pau ke l pooti mai a e Pule anga a e ola o e ng ue ko eni.

4.4 L pooti Fika 7/2016 K miti Tu uma u ki he Ngaahi Totonu a e Fale Alea (Tohi Tangi Fika 7/2016 – Pangik Pule a Tonga; Tohi Tangi Fika 11/2016 – Hiki e totongi tute o e aisikilimi.)

4.5

